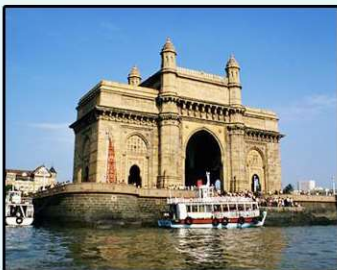

८ उद्योग आणि सहकार

८. उद्योग आणि सहकार

उद्योग

८.१ उद्योग क्षेत्र आर्थिक विकासामध्ये महत्त्वाची भूमिका निभावते. हे अर्थव्यवस्थेच्या इतर क्षेत्रांतील प्रगतीस उत्तेजन देते, रोजगाराच्या संधी निर्माण करते तसेच, देशांतर्गत बाजारपेठांच्या विकासास सहाय्य करते. सुविकसित पायाभूत सुविधा, मुबलक नैसर्गिक संसाधने, सर्व प्रकारच्या पद्धतीने चांगला संपर्क, कुशल मनुष्यबळ आणि दर्जेदार शिक्षण याद्वारे सुसज्ज असलेले हे राज्य नेहमीच देशाचे औद्योगिक ऊर्जास्थान म्हणून मानले जाते. व्यावसायिक सुलभीकरण, भौतिक पायाभूत सुविधा उपलब्ध करणे, उदयोन्मुख क्षेत्रांना प्रोत्साहन देणे, धोरणात्मक प्रोत्साहने, इत्यादी प्रभावी उपाययोजना राज्य सातत्याने करीत आहे.

महाराष्ट्र औद्योगिक धोरण २०१९

८.२ राज्याने औद्योगिक धोरण २०१९ जाहीर केले असून ते १ एप्रिल, २०१९ पासून अंमलात आले आहे. गतिशील औद्योगिक वाढ आणि शाश्वत विकास हे या धोरणाचे मुख्य हेतू आहेत. या धोरणातील प्रोत्साहने ही वीज, व्याज आणि राज्य वस्तू व सेवा करांवरील अनुदाने तसेच मुद्रांक शुल्क, वीज शुल्क यावर सूट या स्वरूपात आहेत. उदयोन्मुख क्षेत्रांमध्ये विकास होण्याच्या दृष्टीने, प्राधान्य क्षेत्रे निश्चित केली असून या क्षेत्रांना जमीन वाटप व प्रोत्साहने यात प्राधान्य देण्यात येत आहे. एकूण १४ प्राधान्य क्षेत्रे निश्चित करण्यात आली असून त्यापैकी काही पुढीलप्रमाणे आहेत:

- विद्युत वाहने (उत्पादन, पायाभूत सुविधा व दुरुस्ती)
- उद्योग ४.० (कृत्रिम बुद्धिमत्ता, त्रिमिती छपाई, महाजाल व यंत्रमानव विज्ञान, अतिसूक्ष्म तंत्रज्ञान)
- एकात्मिक माहिती केंद्र संकुले
- वस्त्रोद्योग यंत्रसामग्रीचे उत्पादन
- कृषि व अन्न प्रक्रिया घटक
- माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानाधारित सेवा
- इलेक्ट्रॉनिक प्रणाली संरचना व उत्पादन आणि अर्ध-संवाहक बनावट

८.२.१ केंद्र / राज्य शासनाने घोषित केलेल्या हिंदू हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे समृद्धी महामार्ग, दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिका, सागरमाला, भारतमाला, इत्यादी विशेष प्रकल्प मार्गांवर औद्योगिक वसाहती उभारण्यासाठी प्रोत्साहित करणे हा राज्याचा हेतू आहे. त्याशिवाय, आवश्यक पायाभूत सुविधा प्रदान करून नवीन उद्योजकांना त्यांच्या कल्पनांचे आदान-प्रदान करणारे सुलभ वातावरण निर्माण करून त्यांना मदत करणे, मार्गदर्शन करणे आणि त्यांना आर्थिक सहाय्य देणे याद्वारे नाविन्यपूर्ण स्टार्ट-अप्सना देखिल राज्य चालना देत आहे. स्थानिक उद्योजकता व रोजगार निर्माण करण्यामध्ये कारणीभूत असलेल्या सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग क्षेत्राला बळकट व प्रोत्साहित करणे हा राज्याचा हेतू आहे.

राज्यातील औद्योगिक गुंतवणुक

८.३ ऑगस्ट, १९९१ ते ऑगस्ट, २०१९ या कालावधीत ₹ १३,०२,५१८ कोटी गुंतवणुकीसह २०,५०१ औद्योगिक प्रकल्प मंजूर करण्यात आले. त्यापैकी ₹ ३,०६,८६२ कोटी (२३.६ टक्के) गुंतवणुकीचे ९,०९९ प्रकल्प (४४.४ टक्के) कार्यान्वित झाले असून सुमारे १३.२३ लाख रोजगार निर्मिती झाली.

८.३.१ माहिती तंत्रज्ञान उद्योगासाठी ५७१ प्रकल्प मंजूर झाले असून यातील गुंतवणूक सर्वाधिक ₹ ३,९८,९१२ कोटी (एकूण गुंतवणुकीच्या ३०.६ टक्के) होती, त्या पाठोपाठ इंधन आणि धातू उद्योगांमध्ये अनुक्रमे ₹ १,४३,३१४ कोटी (११.० टक्के) व ₹ १,०८,९०९ कोटी (८.४ टक्के) गुंतवणूक आहे. एकूण मंजूर गुंतवणुकीपैकी सुमारे ४९.९ टक्के गुंतवणूक या तीन उद्योग गटांमध्ये आहे. उद्योगाच्या प्रकारानुसार राज्यातील मंजूर व कार्यान्वित प्रकल्पांची माहिती तक्ता ८.१ मध्ये दिली आहे तसेच वर्ष-निहाय नोंदणीकृत आणि कार्यान्वित औद्योगिक प्रकल्पांची गुंतवणूक व रोजगाराची माहिती तक्ता ८.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१ उद्योगाच्या प्रकारानुसार मंजूर व कार्यान्वित प्रकल्प

(ऑगस्ट, १९९१ ते ऑगस्ट, २०१९)

उद्योग गट	मंजूर प्रकल्प		कार्यान्वित प्रकल्प	
	संख्या	गुंतवणूक (₹ कोटी)	संख्या	गुंतवणूक (₹ कोटी)
माहिती व तंत्रज्ञान	५७१	३,९८,९१२	३३७	६१,७०६
इंधन	८४९	१,४३,३१४	२१४	२८,५०१
धातू	१,९५८	१,०८,९०९	९६१	३८,३२५
रसायने व खते	२,९३९	७१,५५७	१,४३४	२६,४२३
वस्त्रोद्योग	२,०९६	६०,२११	९७८	१९,१०८
विद्युत व इलेक्ट्रॉनिक्स	१,२७२	४६,९६४	७२०	१०,६६४
साखर	१,६०४	४१,६७०	२६३	९,३१९
परिवहन	४३७	३३,४०१	२९६	२५,२३६
प्रक्रिया केलेले अन्न	१,१४१	३१,९११	४८५	९,०३२
फोटोग्राफीक फिल्म व कागद	१,०१०	३०,३०६	५८१	१४,३६६
सिमेंट जिप्सम	३८७	३०,२२८	१५५	६,८७६
औद्योगिक यंत्रसामग्री	८७२	२६,४०४	५२०	९,७४३
औषधी निर्माण	८९८	१९,५१६	५१६	६,९८०
कागद व कागद उत्पादने	५७२	१८,२२६	२८७	८,१४५
अभियांत्रिकी	३७९	१८,०४६	२२३	६,२४५
यांत्रिक साधने/सिरेमिक/संकीर्ण उद्योग	५४६	१७,७८९	३३८	७,४४९
वनस्पती तेल व वनस्पती	३९१	१६,९६४	२१४	२,७९६
इतर	२,५७९	१,८८,१९०	५७७	१५,९४८
एकूण	२०,५०१	१३,०२,५१८	९,०९९	३,०६,८६२

आधार: उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ८.२ नोंदणीकृत आणि कार्यान्वित औद्योगिक प्रकल्प

वर्ष	नोंदणीकृत प्रकल्प		कार्यान्वित प्रकल्प		
	संख्या	गुंतवणूक (₹ कोटी)	संख्या	गुंतवणूक (₹ कोटी)	अपेक्षित रोजगार
२०१७	३५४	४८,५८१	१५८	१७,५६६	६३,५७३
२०१८	४२६	८६,१६३	३७	१,९७६	१८,३५३
२०१९+	२४९	२६,५४०	१	३७	६०

आधार: उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

+ ऑगस्टपर्यंत

८.३.२ मंजूर झालेल्या एकूण औद्योगिक प्रकल्प आणि त्यातील गुंतवणुकीमध्ये राज्याचा हिस्सा अनुक्रमे १७.९ टक्के आणि १०.३ टक्के आहे. निवडक राज्यांतील मंजूर औद्योगिक प्रस्तावांची माहिती तक्ता ८.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.३ निवडक राज्यांतील मंजूर औद्योगिक प्रकल्प@

(ऑगस्ट, १९९१ ते ऑगस्ट, २०१९)

तपशील	महाराष्ट्र	गुजरात	तामिळनाडू	आंध्र प्रदेश ^१	उत्तर प्रदेश	कर्नाटक	अखिल भारत
प्रकल्प (संख्या)	२०,५०१ (१७.९)	१४,५४८ (१२.७)	९,७८३ (८.६)	९,२३० (८.१)	८,५८३ (७.५)	५,८६० (५.१)	१,१४,२८६ (१००.०)
गुंतवणूक (₹ कोटी)	१३,०२,५१८ (१०.३)	१७,५९,३३२ (१४.०)	५,६०,४९४ (४.४)	१०,६०,५६९ (८.४)	३,९१,३५७ (३.१)	१३,१८,२०७ (१०.५)	१,२६,०९,६९७ (१००.०)

@ आवेदन पत्र/इरादा पत्र/१०० टक्के निर्यातभिमुख प्रस्तावांसह

\$ तेलंगणासह

टीप : कंसातील आकडे अखिल भारताशी टक्केवारी दर्शवितात

आधार: उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

विशाल प्रकल्पांमधील गुंतवणूक

८.४ राज्यात सन २००५ पासून विशाल प्रकल्पांबाबतचे धोरण राबविण्यात येत आहे. राज्यामध्ये डिसेंबर, २०१९ पर्यंत ₹ ४,७९,९५० कोटी गुंतवणुकीच्या व ५.२३ लाख प्रस्तावित रोजगार निर्मितीच्या ६४३ विशाल प्रकल्पांना मान्यता देण्यात आली. यापैकी ₹ ८९,३४२ कोटी प्रत्यक्ष गुंतवणूक व सुमारे १.३७ लाख प्रस्तावित रोजगार निर्मितीच्या २०६ प्रकल्पांना पात्रता प्रमाणपत्र देण्यात आले आहे.

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांमधील गुंतवणूक

८.५ सन २०१५ पासून सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग मंत्रालय, केंद्र शासन यांच्या मार्फत सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांना ऑनलाईन प्रक्रियेने बारा अंकी एकमेव ओळख असणारा उद्योग आधार क्रमांक उपलब्ध करून देण्यात येत आहे. लघु व मध्यम उपक्रमांसाठी नोंदणीची ही सुलभ प्रक्रिया असून नोंदणी झाल्यावर हे उपक्रम कमी दराने व्याज, सुलभ कर्ज, हमी न देता कर्ज, अनुदाने, इत्यादींसारखे शासनाचे सर्व लाभ व योजना मिळविण्यास पात्र होतात. सन २०१५ पासून डिसेंबर, २०१९ पर्यंत, राज्यात एकूण १४.९० लाख सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांनी उद्योग आधारासाठी नोंदणी केली असून त्यापैकी १३.१० लाख सूक्ष्म, १.७३ लाख लघु व ०.०७ लाख मध्यम उपक्रम होते. या सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांची राज्यात एकूण ₹ २,१३,४०० कोटी गुंतवणूक असून त्याद्वारे ७८.९२ लाख रोजगार निर्माण झाला. उद्योग आधार असलेल्या सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांची विभागनिहाय माहिती तक्ता ८.४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.४ विभागनिहाय उद्योग आधार असलेले सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम

(ऑक्टोबर, २०१५ ते डिसेंबर, २०१९)

विभाग	उद्योग आधार सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम		रोजगार		गुंतवणूक	
	संख्या	हिस्सा (टक्के)	संख्या (लाख)	हिस्सा (टक्के)	रक्कम (₹ कोटी)	हिस्सा (टक्के)
मुंबई #	३,०५,१९५	२०.५	१८.७३	२३.७	३७,६४१	१७.६
कोकण (मुंबई वगळून)	३,२२,९३३	२१.७	१७.५३	२२.२	४३,६५३	२०.५
नाशिक	१,३१,३७१	८.८	६.५२	८.२	२३,२५५	१०.९
पुणे	३,३६,३१७	२२.६	२०.४१	२५.९	६२,५७५	२९.३
औरंगाबाद	१,५२,९५५	१०.२	७.५६	९.६	२२,६०४	१०.६
अमरावती	५९,३४६	४.०	२.२८	२.९	६,९७१	३.३
नागपूर	१,८२,०८५	१२.२	५.८९	७.५	१६,७०१	७.८
एकूण	१४,९०,२०२	१००.०	७८.९२	१००.०	२,१३,४००	१००.०

आधार: उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

शहर व उपनगर यांसह

थेट विदेशी गुंतवणूक

८.६ थेट विदेशी गुंतवणुकीने औद्योगिक घटकांमध्ये नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञान आणले असून घटकांमधील स्पर्धात्मकता वाढविली आहे. तसेच, राज्यातील स्थानिक बाजारपेठांमधून सुद्धा गुंतवणूक वाढली आहे. थेट विदेशी गुंतवणुकीसाठी राज्याने सर्वाधिक पसंती स्थान कायम राखले असून, देशात झालेल्या एकूण थेट विदेशी गुंतवणुकीत राज्याचा हिस्सा सुमारे २९ टक्के आहे. एप्रिल, २००० ते सप्टेंबर, २०१९ पर्यंत राज्यातील थेट विदेशी गुंतवणूक ₹ ७,३९,३०६ कोटी होती. निवडक राज्यांसाठी थेट विदेशी गुंतवणूक तक्ता ८.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.५ निवडक राज्यांसाठी थेट विदेशी गुंतवणूक

(₹ कोटी)

राज्य	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०*	संचित गुंतवणूक (एप्रिल, २००० - सप्टेंबर, २०१९)
आंध्र प्रदेश [§]	८,०३७	२३,८८२	३,५८२	१,०९,८२४ (४.३)
गुजरात	१३,४५७	१२,६१८	२४,०१२	१,४१,१६१ (५.५)
कर्नाटक	५५,३३४	४६,९६३	३२,४३१	२,५७,९४१ (१०.१)
महाराष्ट्र[#]	८६,२४४	८०,०९३	२५,३१६	७,३९,३०६ (२८.९)
तामीळनाडू	२२,३५४	१८,१६४	९,३९४	१,८३,२९० (७.२)
अखिल भारत	२,८८,८८९	३,०९,८६७	१,८२,०००	२५,६०,८८५

§ तेलंगणासह

दादरा व नगर हवेली आणि दमण व दिव सह

+ सप्टेंबरपर्यंत

टीप : कंसातील आकडे अखिल भारताशी टक्केवारी दर्शवितात

आधार : उद्योग संवर्धन आणि आंतरिक व्यापार विभाग, भारत सरकार

महाराष्ट्रातून निर्यात

८.७ लांब किनारपट्टीसह सक्षम दळणवळणासाठी राज्यात रेल्वे, रस्ता, बंदरे आणि विमानतळ अशा प्रभावी पायाभूत सुविधा आहेत. या सेवांमुळे राज्याची निर्यात कार्यक्षमता सक्षम आहे. आयात-निर्यातीसाठी मुंबई हे भारताचे सर्वात मोठे व अति महत्त्वाचे बंदर आहे. कच्चा माल तसेच तयार वस्तूंची वाहतूक कमी वेळ, पैसा आणि संसाधनात होत असल्याने राज्यास फायदा होतो. एकूण अखिल भारतीय निर्यातीत राज्याचा सुमारे २४ टक्के हिस्सा आहे. राज्यातून होणाऱ्या निर्यातीमध्ये रत्ने व आभूषणे, पेट्रोकेमिकल्स, तयार कपडे, सुती धागे, धातू व धातू उत्पादने, शेतमालावर आधारित उत्पादने, अभियांत्रिकी उपकरणे, औषधी द्रव्ये व औषधी आणि प्लास्टिक व प्लास्टिकच्या वस्तू या उत्पादनांचा समावेश आहे. महाराष्ट्र आणि देशातून झालेली निर्यात तक्ता ८.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.६ महाराष्ट्र आणि देशातून झालेली निर्यात

(₹ कोटी)

वर्ष	महाराष्ट्र	अखिल भारत
२०१७-१८	४,४९,५०८	१९,५५,५४१
२०१८-१९	५,०८,९७५	२३,०७,७२६
२०१९-२०*	३,५१,०९६	१४,८८,१२१

आधार : उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

+ नोव्हेंबरपर्यंत

विशेष आर्थिक क्षेत्रे

८.८ थेट विदेशी गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी, निर्यातीस प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि रोजगार निर्मितीसाठी राज्याने सन २००१ मध्ये विशेष आर्थिक क्षेत्र धोरण घोषित केले आहे. ऑक्टोबर, २०१९ पर्यंत एकूण २५१ विशेष आर्थिक क्षेत्रांचे प्रस्ताव प्राप्त झाले असून त्यापैकी ४,२३१ हेक्टर क्षेत्रावर ₹ ३६,३५२ कोटी गुंतवणूक असलेली सुमारे ५.९४ लाख रोजगाराची ३० विशेष आर्थिक क्षेत्रे कार्यान्वित झाली. कार्यान्वित विशेष आर्थिक क्षेत्रांची क्षेत्र, रोजगार व गुंतवणूक बाबत माहिती तक्ता ८.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.७ कार्यान्वित विशेष आर्थिक क्षेत्रांची क्षेत्र, रोजगार व गुंतवणूक

(ऑक्टोबर, २०१९ पर्यंत)

विभाग	संख्या	क्षेत्र (हेक्टर)	रोजगार (लाख)	गुंतवणूक (₹ कोटी)
कोकण	९	४२१	२.५०	९,१७३
पुणे	१५	७२९	२.०२	१३,६१२
नाशिक	१	१,००७	१.२५	१,३८०
औरंगाबाद	३	३७५	०.१६	४,४८७
अमरावती	०	०	०	०
नागपूर	२	१,६९९	०.०१	७,७००
महाराष्ट्र	३०	४,२३१	५.९४	३६,३५२

आधार : उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

माहिती तंत्रज्ञान संकुले

८.९ राज्यात माहिती तंत्रज्ञान उद्योगांच्या संतुलित वाढीस चालना देण्यासाठी शासनाने माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानाधारित सेवा धोरण लागू केले आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, सिडको व सॉफ्टवेअर टेक्नॉलॉजी पार्क ऑफ इंडिया यांनी विकसित केलेली ३७ सार्वजनिक माहिती तंत्रज्ञान संकुले सुमारे ₹ १८,००० कोटी गुंतवणूक व सुमारे २.६८ लाख रोजगारासह राज्यात कार्यान्वित आहेत.

८.९.१ माहिती तंत्रज्ञान उद्योगासाठी जागतिक दर्जाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण व्हाव्यात यासाठी खाजगी क्षेत्रास सहभागी करून घेण्यात आले आहे. या अंतर्गत ५३० खाजगी माहिती तंत्रज्ञान संकुले मंजूर करण्यात आली असून, त्यापैकी ₹ १९,९२७ कोटी गुंतवणूकीची व सुमारे ५.३० लाख रोजगार निर्माण करणारी १९० माहिती तंत्रज्ञान संकुले कार्यान्वित आहेत. उर्वरित ३४० माहिती तंत्रज्ञान संकुलांमध्ये ₹ ७०,९९४ कोटी प्रस्तावित गुंतवणूकीसह सुमारे १२.९५ लाख रोजगार संधी निर्माण होणे अपेक्षित आहे. खाजगी माहिती तंत्रज्ञान संकुले पुणे (१८६), मुंबई शहर व मुंबई उपनगर (१७२), ठाणे (१५८), नागपूर (५), नाशिक (५), औरंगाबाद (३) आणि वर्धा (१) या जिल्ह्यांमध्ये आहेत.

जैव-तंत्रज्ञान संकुले

८.१० राज्याच्या जैव-तंत्रज्ञान धोरणानुसार राज्यात जैव-तंत्रज्ञान घटक स्थापित करणाऱ्या कंपन्यांना विविध आर्थिक प्रोत्साहने व कर सवलती दिल्या जातात. राज्यात महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ परिसरात जालना आणि हिंजवडी (पुणे) येथे सार्वजनिक क्षेत्रातील दोन जैव-तंत्रज्ञान संकुले विकसित करण्यात आली आहेत. सुमारे ₹ ३०५ कोटी अपेक्षित गुंतवणूकीची सहा खाजगी तत्वावरील जैव-तंत्रज्ञान संकुले राज्यात प्रस्तावित आहेत. राज्यात सुमारे ₹ ४,९६८ कोटी गुंतवणूक व सुमारे १.७७ लाख रोजगार निर्मिती होणे अपेक्षित असलेली सार्वजनिक क्षेत्रातील पंधरा जैव-तंत्रज्ञान विशेष आर्थिक क्षेत्रे प्रस्तावित करण्यात आली आहेत.

८.१०.१ ऑक्टोबर, २०१९ पर्यंत सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांतर्गत ₹ २६१ कोटी गुंतवणूकीच्या ५० घटकांची नोंदणी झाली असून, त्याद्वारे ०.८७ लाख रोजगार निर्माण होणे अपेक्षित आहे. मोठ्या उद्योगांतर्गत ₹ १,१२० कोटी गुंतवणूकीची व ०.७१ लाख रोजगार निर्माण होणे अपेक्षित असलेली १६ घटकांची नोंदणी झाली आहे.

दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिका

८.११ देशाची राजधानी दिल्ली व आर्थिक केंद्र मुंबई दरम्यानचा दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिका या नियोजित औद्योगिक विकास प्रकल्पाचा उद्देश पायाभूत क्षेत्रात अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाची सांगड घालून नवीन औद्योगिक शहरे 'स्मार्ट शहरे' म्हणून विकसित करणे हा आहे. या मार्गिकेत राज्यातील शेंद्रा-बिडकीन आणि दिघी बंदर या दोन औद्योगिक क्षेत्रांचा समावेश आहे. शेंद्रा-बिडकीन औद्योगिक क्षेत्राला विशाल औद्योगिक समूह (क्लस्टर) आणि दिघी बंदर औद्योगिक क्षेत्रास मुंबई बंदराला पुरक बंदर तसेच व्यापार व औद्योगिक केंद्र बनविणे अशी संकल्पना आहे. या मार्गिकेचे यथार्थदर्शी नियोजन पूर्ण झाले असून टप्पा-१ मधील भाग म्हणून निश्चित झालेल्या शहरांसाठी मुख्य आराखडा व प्राथमिक अभियांत्रिकी कामे हाती घेण्यात आली आहेत. या मार्गिकेचा एक भाग म्हणून कामावर चालत जाणे (वॉक-टू-वर्क) या संकल्पनेवर आधारित सुनियोजित आणि हरित स्मार्ट औद्योगिक शहर म्हणून राज्यातील १०,००० एकर क्षेत्रात वसलेल्या औरंगाबाद औद्योगिक शहराचा (ऑरिक) विकास केला जात आहे. यामध्ये अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा तसेच स्वच्छ, पुनर्वापरासाठी व वापरास योग्य नसलेल्या वस्तूपासून नवीन वस्तू निर्माण करण्याच्या पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेल्या पायाभूत सुविधा आहेत. ऑरिकमध्ये सुमारे ५३ भूखंड गुंतवणूकदारांना वाटप करण्यात आली आहेत. ऑरिकमध्ये ₹ ५,००० कोटी पेक्षा जास्त गुंतवणूक झाली असून सुमारे २,५०० रोजगार निर्मिती झाली आहे.

औद्योगिक समूह विकास कार्यक्रम

८.१२ सूक्ष्म व लघु उद्योग घटकांच्या सर्वांगीण विकासाकरिता केंद्र शासनाने औद्योगिक समूह विकास कार्यक्रम घोषित केला आहे. या क्षेत्रास कार्यक्षमता व परिणामकारकतेद्वारे समूह व्यवहाराची सहाय्यक ठरते. राज्य शासनाने याच धर्तीवर महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक समूह विकास कार्यक्रम घोषित केला आहे. या कार्यक्रमांतर्गत तंत्रज्ञान, कौशल्य व दर्जात सुधार, क्षमता वर्धन, पणन सुविधा, भांडवल उपलब्धता, पायाभूत सुविधा निर्मिती/अद्ययावतीकरण करणे, सामाईक सुविधा केंद्रांची उभारणी, इत्यादी बाबी हाताळण्यात येत आहेत.

८.१२.१ सूक्ष्म, लघु उपक्रम - समूह विकास कार्यक्रम : केंद्र शासनाने ३० औद्योगिक समूह प्रकल्पांना मान्यता दिली असून, एकूण ₹ १६९.८५ कोटी अनुदान वितरित केले आहे. यापैकी १७ प्रकल्प कार्यान्वित झाले असून, त्यामधील उच्च-स्तरीय तंत्रज्ञानावर आधारित सामाईक सुविधा केंद्रांच्या सुविधा या समूहामधील घटकांना उपलब्ध आहेत.

८.१२.२ **महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक समूह विकास योजना** : या योजनेतर्गत राज्यातील १७१ समूह प्रकल्पांना शासनामार्फत मंजूरी देण्यात आली आहे. त्यापैकी ७३ समूह प्रकल्पांना सामाईक सुविधा केंद्र उभारणीसाठी मंजूरी देण्यात आली असून, एकूण ₹ १०४.८९ कोटी निधी वितरीत केला आहे.

व्यवसाय सुधारणा कृती योजना

८.१३ व्यावसायिक सुलभतेसाठी उद्योग संवर्धन आणि आंतरिक व्यापार विभाग, भारत सरकार यांनी प्रसिद्ध केलेल्या व्यवसाय सुधारणा कृती योजने अंतर्गत निश्चित करण्यात आलेल्या सुधारणांची राज्याने सातत्याने अंमलबजावणी केली आहे. व्यवसाय सुधारणा कृती योजना २०१९ अंतर्गत निश्चित करण्यात आलेल्या सुधारणांपैकी जवळपास सर्व सुधारणा राज्याने अंमलात आणल्या आहेत.

महाराष्ट्र उद्योग, व्यापार व गुंतवणूक सहाय्य कक्ष (मैत्री)

८.१४ राज्यात गुंतवणूक व रोजगार वाढीसाठी शासनाने इंटरनेटला जोडलेले एक स्टॉप शॉप मैत्री स्थापन केले आहे. सध्याचा व संभाव्य गुंतवणूकदारांना गुंतवणूक प्रक्रियेबाबत सर्वसमावेशक माहिती उपलब्ध होण्यासाठी हा कक्ष शासन ते उद्योग (G2B) सेवा उपलब्ध करीत आहे. मैत्रीमार्फत १२ विभागांकडून देण्यात येणाऱ्या एकूण ४८ सेवा समाकलित केल्या आहेत. मैत्रीमार्फत ऑक्टोबर, २०१९ पर्यंत १,५०० अडचणी हाताळण्यात आल्या असून, १,४०० पेक्षा अधिक अडचणींचे निराकरण करण्यात आले.

सहकारी औद्योगिक वसाहती

८.१५ शहरी भागांमध्ये एकवटलेले उद्योग ग्रामीण भागांमध्ये विकेंद्रीत करण्याच्या उद्देशाने महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ क्षेत्राबाहेर सहकारी तत्वावर औद्योगिक वसाहती विकसित करण्यास राज्याने प्रोत्साहन दिले. दि.३० सप्टेंबर, २०१९ अखेर एकूण १४२ सहकारी औद्योगिक वसाहती नोंदणीकृत असून त्यापैकी १०७ कार्यरत सहकारी वसाहतींमधील ८,०३७ कार्यन्वित घटकांमध्ये सुमारे १.७९ लाख रोजगार निर्मिती झाली आहे.

सामूहिक प्रोत्साहन योजना

८.१६ औद्योगिकदृष्ट्या कमी विकसित भागात नवीन किंवा विस्तारीत उद्योग घटक स्थापन व्हावेत यासाठी राज्य शासन सामूहिक प्रोत्साहन योजना राबवित आहे. सन १९६४ मध्ये योजना सुरू झाल्यापासून सदर योजनेमध्ये वेळोवेळी सुधारणा करण्यात आली आहे. 'सामूहिक प्रोत्साहन योजना-२०१९' अंतर्गत पात्र असलेले खाजगी क्षेत्रातील, राज्य सार्वजनिक/संयुक्त क्षेत्रातील आणि सहकारी क्षेत्रातील उद्योग घटक यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी विचारात घेतले आहेत. सन २०१९-२० जानेवारीपर्यंत, या योजनेतर्गत पात्र असलेल्या सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम, मोठे उद्योग आणि विशाल प्रकल्पांना ₹ ३,३९० कोटी प्रोत्साहन रक्कम वितरित करण्यात आली. या योजनेतर्गत वितरण केलेले औद्योगिक प्रोत्साहन अनुदान तक्ता ८.८ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ८.८ सामूहिक प्रोत्साहन योजनेअंतर्गत वितरण

(₹ कोटी)

तपशील	वितरण		
	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०*
औद्योगिक प्रोत्साहन अनुदान			
विशाल प्रकल्प	१,६९४	२,३०४	२,७६७
मोठे उद्योग	५९	७६	१४७
सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम	१८०	३४६	२५७
इतर प्रोत्साहने			
मोठे उद्योग	६७	१००	६०
सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम	१२०	२०९	१५९
एकूण	२,१२०	३,०३५	३,३९०

आधार : उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

+ जानेवारीपर्यंत

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ

८.१७ राज्य शासनाची प्रमुख औद्योगिक पायाभूत विकास संस्था म्हणून महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाची १९६२ मध्ये स्थापना झाली. नियोजित व सुयोग्यरित्या औद्योगिक विकास होण्यासाठी औद्योगिक क्षेत्र निर्माण करणे तसेच औद्योगिक क्षेत्रांच्या विकासासाठी विशेष नियोजन प्राधिकरण म्हणून कार्य करणे हे मुख्य उद्दिष्ट आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ हे देशातील सर्व औद्योगिक विकास महामंडळांमध्ये सर्वाधिक औद्योगिक जमिनीची मालकी असलेल्यांपैकी एक आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने औद्योगिक क्षेत्रे, विशेष आर्थिक क्षेत्रे, सिल्वर झोन आणि माहिती तंत्रज्ञान, जैव-तंत्रज्ञान, वाईन (द्राक्ष प्रक्रिया) व रत्ने ही विशेष संकुले विकसित केली आहेत. डिसेंबर, २०१९ पर्यंत महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने २८९ औद्योगिक क्षेत्रे निर्माण केली असून, त्यापैकी १४३ मोठे औद्योगिक क्षेत्रे, ९५ लघु औद्योगिक क्षेत्रे व ५१ विकास केंद्रे आहेत.

८.१७.१ दि. ३१ डिसेंबर, २०१९ पर्यंत ₹ १,९४,०११ कोटी गुंतवणूक व १५.०८ लाख रोजगार क्षमता असलेले ५०,७८८ उद्योग घटक आहेत. एकूण ९६,६३७ विकसित भूखंडांपैकी सुमारे ७२ टक्के भूखंडांचे वाटप उद्योजकांना करण्यात आले. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ क्षेत्रातील औद्योगिक घटकांची माहिती तक्ता ८.९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.९ महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ क्षेत्रातील औद्योगिक घटक

(३१ डिसेंबर, २०१९ रोजी)

विभाग	घटक (संख्या)	गुंतवणूक (₹ कोटी)	रोजगार (लाख)	विकसित भूखंड (संख्या)
मुंबई	१,०१२	२०,६८५	१.३९	९,१३१
कोकण (मुंबई वगळून)	१३,७४५	५१,१२९	४.४६	१३,१८४
नाशिक	८,५८९	८,१३१	१.०३	९,१५२
पुणे	१३,४०२	७६,५२२	५.९१	२६,९७१
औरंगाबाद	७,७६३	११,८३८	०.८२	१९,८०१
अमरावती	२,५२४	७,७७२	०.३८	८,८९३
नागपूर	३,७५३	१७,९३४	१.०९	९,५०५
एकूण	५०,७८८	१,९४,०११	१५.०८	९६,६३७

आधार : महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र शासन

महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळ

८.१८ महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ लघु उद्योगांचा विकास करण्यासाठी उद्योजकांना सहाय्य करते आणि सल्लामसलत, समुपदेशन, पणन, प्रशिक्षण, आयात-निर्यात, उद्योजकता विकास कार्यक्रम यांसाठी पूरक सेवा पुरवते. महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळाची उलाढाल तक्ता ८.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१० महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळाची उलाढाल

(₹ कोटी)

बाब	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२० ⁺
कच्च्या मालाचे वितरण	०.४८	०.८९	०.२५
पणन सहाय्य	८.४७	१७.१२	९.००
इतर	४.५९	२.१६	०.६०
एकूण	१३.५४	२०.१७	९.८५

आधार : महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळ

+ डिसेंबरपर्यंत

महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळ

८.१९ राज्यामध्ये खादी व ग्रामोद्योग उपक्रमांचे संघटन, विकास व विस्तारासाठी महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाची स्थापना करण्यात आली. या मंडळामार्फत पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम, कारागीर रोजगार हमी योजना, विशेष घटक योजना अशा विविध योजनांची अंमलबजावणी करण्यात येते ज्यामध्ये कारागिरांना विविध ग्रामोद्योग सुरू करण्यासाठी आर्थिक सहाय्य दिले जाते. मधमाशा पालकांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी एकात्मिक मधमाशी पालन, मधमाशी पैदास आणि मध उत्पादन योजना यांची देखिल अंमलबजावणी करण्यात येते.

तक्ता ८.११ खादी व ग्रामोद्योग घटकांची प्रगती

वर्ष	सहाय्यित घटक (लाख)	उत्पादन मूल्य (₹ कोटी)	रोजगार (लाख)
२०१७-१८	१.७१	९,८८४	२.४
२०१८-१९	१.६७	३,६६०	२.५
२०१९-२० ⁺	१.८०	१,७६०	२.३

आधार : महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळ

+ ऑक्टोबरपर्यंत

८.१९.१ राज्यातील खादी व ग्रामोद्योग घटकांना सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ४७.४५ कोटी अनुदानाच्या स्वरूपात वितरित करण्यात आले आणि सन २०१९-२० मध्ये जानेवारी पर्यंत ₹ २०.०२ कोटी वितरित करण्यात आले. खादी व ग्रामोद्योग घटकांची प्रगती तक्ता ८.११ मध्ये दिली आहे.

८.१९.२ कारागीर रोजगार हमी योजनेतर्गत सन २०१७-१८ व सन २०१८-१९ मध्ये प्रत्येकी १.१४ लाख कारागिरांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात आल्या.

महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्था

८.२० 'महाराष्ट्र राज्य स्टार्ट-अप धोरण, २०१८' ची अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्य शासनाने महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्थेची प्रमुख संस्था म्हणून नेमणूक केली आहे. राज्यातील स्टार्ट-अप्सची संख्या डिसेंबर, २०१८ मधील २,५८७ वरून सप्टेंबर, २०१९ मध्ये ४,३२४ झाली आहे. महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्थेने हाती घेतलेले काही उपक्रम पुढीलप्रमाणे आहेत:

- विविध सरकारी विभागात नाविन्यता आणण्यास मदत करणारा महाराष्ट्र स्टार्ट-अप सप्ताह ही स्टार्ट-अप्ससाठी राज्यातील प्रमुख स्पर्धा आहे. ही स्पर्धा जून, २०१८ आणि जानेवारी, २०१९ दरम्यान आयोजित केली होती ज्यामध्ये २,५०० हून अधिक स्टार्ट-अप्सनी भाग घेतला आणि यातील ४८ स्टार्ट-अप्सना कार्यादेश देण्यात आले. ३६ स्टार्ट-अप्ससाठी लाभार्थी विभाग ओळखले गेले असून १२ स्टार्ट-अप्सनी त्यांचे प्रकल्प पूर्ण केले आहेत.
- राज्यभरात १६ व्यवसाय इनक्यूबेटर मंजूर झाले असून त्यापैकी १२ इनक्यूबेटरने स्टार्ट-अप्सचे इनक्यूबेटिंग करण्यास सुरुवात केली आहे.
- स्थानिक समुदाय व संपूर्ण जिल्ह्याला सामोरे जावे लागणाऱ्या अडचणींचे निराकरण करणाऱ्या व्यवसायांच्या नाविन्यपूर्ण कल्पना प्रस्तावित करण्यासाठी अकोला (पथदर्शी जिल्हा) येथे जिल्हा व्यवसाय योजना स्पर्धा आयोजित करून व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्यात आले.
- राज्यातील महिलांमध्ये उद्योजकता आणि नाविन्यपूर्णतेला प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने हिरकणी महाराष्ट्राची हा उपक्रम सुरू करण्यात आला आणि या अंतर्गत २० जिल्ह्यांत ५,००० हून अधिक स्वसहायता गट / उद्योजकांना लाभ झाला आहे.
- प्रयोगशाळा, संगणक आज्ञावली, विक्रीबाबतचे तोडगे, इत्यादी सारख्या अनेक सामान्य इनक्यूबेटर सेवा सवलतीच्या दरात प्रदान करणारे महाराष्ट्र आभासी (व्हर्च्युअल) इनक्यूबेटर केंद्र, एक आभासी इनक्यूबेटर, विकसित करण्यात येत आहे.

खनिजे

८.२१ सुमारे ५८ हजार चौ. किमी क्षेत्र (राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या १९ टक्के) राज्यात उत्पादनक्षम खनिज साठा असणारे क्षेत्र म्हणून ओळखले जाते. विदर्भातील भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर, गोंदिया व यवतमाळ जिल्ह्यांमध्ये, पश्चिम महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये, तसेच कोकणातील रायगड, रत्नागिरी व सिंधुदूर्ग या जिल्ह्यांमध्ये कोळसा, चुनखडी, कच्चे मँगनिज, बॉक्साईट, कच्चे लोखंड, कायनाईट, फ्लोराईट (ग्रेडेड), क्रोमाईट, इत्यादी प्रमुख खनिजांचे साठे आहेत. राज्यात मार्च, २०१९ अखेर ४९,२५४ रोजगार असलेल्या प्रमुख खनिजांच्या २०२ खाणी कार्यरत होत्या. सन २०१८-१९ मध्ये उत्खनन केलेल्या खनिजांचे एकूण मूल्य ₹ ९,४५४ कोटी होते. सन २०१९-२० मध्ये सप्टेंबर पर्यंत उत्खनन केलेल्या खनिजांचे एकूण मूल्य ₹ २,७९८ कोटी होते. सर्व खनिजांमध्ये कोळशाचे उत्पादन सर्वाधिक होते. सन २०१८-१९ मध्ये सुमारे ४९८.१८ लाख मेट्रीक टन कोळशाचे उत्खनन झाले असून त्याचे मूल्य ₹ ८,१०१ कोटी (उत्खनन केलेल्या खनिजांच्या एकूण मूल्याच्या ८५.७ टक्के) होते. राज्यातील महत्वाच्या खनिजांचे उत्पादन व मूल्य परिशिष्ट ८.१ मध्ये दिले आहे.

वस्त्रोद्योग

८.२२ **धोरण** : राज्यात कापूस व रेशीम यांचे विपुल प्रमाणात तर लोकरीचे चांगल्या प्रमाणात उत्पादन होते. त्या व्यतिरिक्त, अपारंपारिक धाग्याचे चांगले स्रोत असलेल्या बांबू, केळी, घायपात, अंबाडी आणि काथ्या यांचे देखिल मोठ्या प्रमाणात उत्पादन होते. राज्याने पिकविलेल्या सर्व कापसाची १०० टक्के प्रक्रिया करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. सदर उद्दिष्ट लक्षात ठेऊन तसेच 'फायबर टू फॅशन' ही संकल्पना प्रत्यक्षात अंमलात आणण्याच्या दृष्टिने, जानेवारी २०१२ मध्ये राज्याने वस्त्रोद्योग धोरण २०११-१७ जाहीर केले. या धोरणामुळे या क्षेत्रात सुमारे ₹ २०,००० कोटी रुपयांची गुंतवणूक होऊन सुमारे तीन लाख रोजगार निर्मिती झाली. नवीन वस्त्रोद्योग धोरण २०१८-२३ वस्त्रोद्योगाच्या पुढील पुनरुज्जीवनावर लक्ष केंद्रीत करीत असून या धोरणाचे उद्दिष्ट राज्यातील उत्पादन व प्रक्रिया यांमधील अंतर कमी करून परिणामी एकात्मिक 'उत्पादन ते पणन' मूल्य शृंखला तयार करणे हे आहे.

८.२२.१ **वस्त्र निर्मिती गिरण्या** : सन २०१९-२० मध्ये राज्यात ४८.३९ लाख चाती आणि ४३,८६३ रोटर्स स्थापित क्षमता असलेल्या १८८ सूत गिरण्या आणि ३६ संयुक्त वस्त्र निर्मिती गिरण्या होत्या. सन २०१८-१९ मध्ये यामधून अंदाजे ३०६ दशलक्ष किलो सूती धागा तयार करण्यात आला. सन २०१९-२० मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत, अंदाजे १९२ दशलक्ष किलो सूती धागा तयार करण्यात आला.

८.२२.२ **तंत्रज्ञान श्रेणीवर्धन निधी योजना** : वस्त्रोद्योगास जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक बनविण्यासाठी आणि त्याचा भांडवली खर्च कमी व्हावा या करीता नवीन व योग्य तंत्रज्ञान प्राप्त होण्यासाठी केंद्र शासनाने १९९९ मध्ये तंत्रज्ञान श्रेणीवाढ निधी योजना सुरू केली. वस्त्र उद्योगातील गुंतवणूक, उत्पादकता, गुणवत्ता, रोजगार, निर्यात आणि आयात वाढविण्यासाठी तसेच वस्त्रोद्योग यंत्रांचे उत्पादन होण्यासाठी अप्रत्यक्षरित्या गुंतवणूक व्हावी यासाठी या योजनेत बदल करण्यात आला आहे. राज्याच्या वस्त्रोद्योग धोरण २०११-१७ अंतर्गत ३,०२६ वस्त्रोद्योग प्रकल्प दीर्घ मुदतीच्या कर्जावरील व्याज अनुदानासाठी तंत्रज्ञान श्रेणीवाढ निधी योजनेत अंतर्भाव केले आहेत. या प्रकल्पांपैकी १,३४२ प्रकल्पांना सन २०१८-१९ मध्ये व्याज व भांडवल अनुदान आणि स्व-वित्त यासाठी ₹ २३७.३१ कोटी देण्यात आले आहेत.

८.२२.३ **वस्त्रोद्योग संकुले** : अनेक लघु व मध्यम उद्योगांच्या व्यवसाय वृद्धिसाठी वस्त्रोद्योग संकुले ही व्यासपीठे आहेत. राज्यात हिंगणघाट (वर्धा), बसमत (हिंगोली), लातूर (लातूर), शिरपूर, धुळे व देगाव (धुळे), भिवंडी (ठाणे), बारामती (पुणे), इस्लामपूर (सांगली) आणि इचलकरंजी (कोल्हापूर) येथे एकूण १३ वस्त्रोद्योग संकुले आहेत. राज्यात एकूण १३ वस्त्रोद्योग संकुलांमध्ये एकूण २५,५७६ रोजगारासह ६३१ घटक कार्यरत आहेत.

पर्यटन

८.२३ राज्यात पर्यटन हे वेगाने वाढणारे क्षेत्र आहे. सांस्कृतिक वारसा, रंगीबेरंगी मेळावे आणि सण; इको पर्यटनासाठी सुंदर किनारे, जंगल व वन्य जीवन आणि निसर्गरम्य ठिकाणे; साहसी पर्यटनासाठी नद्या आणि उत्तुंग शिखरे; विज्ञान पर्यटनासाठी तंत्रज्ञान उद्याने आणि विज्ञान संग्रहालये; आध्यात्मिक पर्यटनासाठी तीर्थक्षेत्रे; सांस्कृतिक वारसा पर्यटनासाठी किल्ले, सांस्कृतिक वारसा असलेली ठिकाणे, हॉटेल आणि रेल्वे; आरोग्य पर्यटनासाठी योग, आयुर्वेद, नैसर्गिक आरोग्य स्थळ, कमी खर्चात व उपलब्ध असलेले विविध उपचार; थंड हवेची ठिकाणे, इत्यादी हे सर्व पर्यटकांना राज्यात आकर्षित करतात.

८.२३.१ सन २०२५ पर्यंत राज्याला अग्रणी पर्यटनस्थळ बनविणे आणि या उद्योगात दहा लाख अतिरिक्त रोजगार निर्मितीसह ₹ ३०,००० कोटी गुंतवणूक आकर्षित करणे हे महाराष्ट्र पर्यटन धोरण, २०१६ चे ध्येय आहे. सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ७,२७३.३२ कोटी अपेक्षित गुंतवणुकीचे एकूण ५८ प्रस्ताव प्राप्त झाले असून त्यापैकी ₹ २,१२३.०९ कोटी अपेक्षित गुंतवणुकीचे १७ प्रस्ताव कार्यान्वित झाले. विविध पर्यटन स्थळांच्या विकासासाठी मुलभूत सुविधा पुरवण्याकरिता सन २०१८-१९ मध्ये राज्य शासनाने ₹ १३९.९९ कोटी अनुदान वितरित केले आहे. सन २०१९-२० मध्ये गेट वे ऑफ इंडिया व एलिफंटा लेणी येथे जून महिन्यात आयोजित केलेला एलिफंटा महोत्सव, विदेशी पर्यटकांसाठी गिरगांव चौपाटी येथे गणेश विसर्जन सोहळा दर्शन, फिलिपाईन्स, जकार्ता, इंडोनेशिया, जर्मनी, स्पेन, पोर्तुगाल, इत्यादी ठिकाणी राज्य पर्यटनाविषयी रोड शो असे काही उपक्रम राबविण्यात आले. राज्याने पर्यटन क्षेत्राच्या प्रसिद्धीसाठी सन २०१८-१९ मध्ये ₹ ५६.०७ कोटी तर सन २०१९-२० मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ ४९.५७ कोटी निधी वितरित केला आहे.

८.२३.२ 'दृष्टीक्षेपात भारत पर्यटन सांख्यिकी - २०१९' अहवालानुसार सन २०१८ मध्ये राज्यात ११.९१ कोटी देशांतर्गत पर्यटक भेटी व ०.५१ कोटी विदेशी पर्यटक भेटी झाल्या.

वार्षिक उद्योग पाहणी

८.२४ वार्षिक उद्योग पाहणी (वाउपा) ही औद्योगिक सांख्यिकीचा प्रमुख स्रोत आहे. या पाहणीवरून नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील निविष्टा, स्थिर व खेळते भांडवल, रोजगार, उत्पादन, मुल्यवृद्धी, इत्यादीबाबतचे अंदाज उपलब्ध होतात. वार्षिक उद्योग पाहणीत कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग-२ एम (i) आणि २ एम (ii) खाली नोंदणी झालेल्या सर्व कारखान्यांचा आणि विडी व सिगारेट कामगार (रोजगाराच्या अटी) अधिनियम, १९६६ खाली नोंदणी झालेल्या विडी व सिगारेट घटकांचा समावेश आहे.

८.२४.१ वार्षिक उद्योग पाहणी २०१७-१८ च्या निष्कर्षानुसार देशाच्या स्थूल मूल्यवृद्धित १८.० टक्के हिश्यासह राज्याने आपले सर्वोच्च स्थान राखले आहे. एकूण कामगार व कामगार वेतन या बाबतीत राज्य दुसऱ्या क्रमांकावर असून त्यांचा हिस्सा अनुक्रमे ११.६ टक्के व १४.७ टक्के आहे.

८.२४.२ देशातील एकूण उत्पादन मूल्य, खेळते भांडवल व निव्वळ मुल्यवृद्धी मध्ये राज्याचा हिस्सा अनुक्रमे १४.९ टक्के, १८.२ टक्के व १८.६ टक्के होता. उद्योगांचे निवडक निर्देशक तक्ता ८.१२ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ८.१२ उद्योगांचे निवडक निर्देशक

(₹ कोटी)

निर्देशक	२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८*	
	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत
उद्योग (संख्या)	२८,२१० (१२.१)	२,३३,११६	२७,०१० (११.५)	२,३४,८६५	२६,३९३ (११.१)	२,३७,६८४
स्थिर भांडवल	३,४६,१७५ (१२.३)	२८,०९,६४७	३,३७,९८२ (१०.६)	३१,९०,३८६	३,५८,४४१ (१०.९)	३२,९३,४१०
खेळते भांडवल	२,३२,३३४ (३१.४)	७,४०,५२९	२,०२,५५७ (३०.५)	६,६३,०८३	१,१७,१५२ (१८.२)	६,४४,११९
एकूण उत्पादन	११,६८,०१७ (१७.०)	६८,६२,३५४	१०,७४,९७० (१४.८)	७२,६५,५१४	१२,०५,९९० (१४.९)	८०,८१,६७१
एकूण निविष्टा	९,१९,५४० (१६.५)	५५,८९,०७४	८,३२,८१९ (१४.१)	५८,९७,४६४	९,४१,०८७ (१४.२)	६६,०६,८१७
स्थूल मूल्यवृद्धी	२,४८,४७६ (१९.५)	१२,७३,२८०	२,४२,१५२ (१७.७)	१३,६८,०५०	२,६४,९०३ (१८.०)	१४,७४,८५४
निव्वळ मूल्यवृद्धी	२,१७,२५९ (२०.३)	१०,७२,४८५	२,०८,८०० (१८.२)	११,४५,९१९	२,२९,९९६ (१८.६)	१२,३८,१२९
रोजगार (लाख)	१९.७० (१३.९)	१४२.१०	१९.२६ (१२.९)	१४९.१०	२०.१० (१२.८)	१५६.१५
नफा	१,१८,२१२ (२३.०)	५,१३,१९३	१,१२,५७६ (२०.९)	५,३९,३५३	१,२३,६५१ (२१.१)	५,८४,६९७

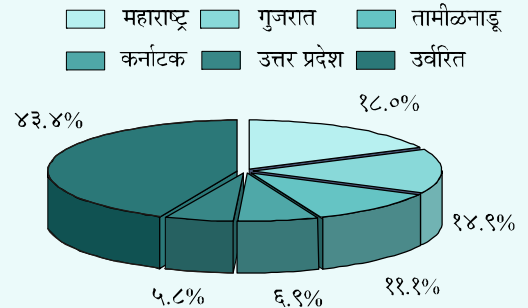
आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

*अस्थायी

कंसातील आकडे अखिल भारताशी टक्केवारी दर्शवितात

८.२४.३ एकूण उत्पादन मुल्याच्या बाबतीत २०१७-१८ मध्ये खाद्य उत्पादने व पेये (१३.४ टक्के), रसायने आणि रासायनिक उत्पादने (१२.९ टक्के), कोळसा व शुद्ध पेट्रोलियमची उत्पादने (११.१ टक्के), मोटार वाहने, ट्रेलर्स (१०.२ टक्के) आणि मुलभूत धातू (९.६ टक्के) हे प्रमुख उद्योग आहेत. सन २०१७-१८ मध्ये सर्व उद्योग गटांमध्ये या उद्योग गटांचे एकूण उत्पादन मुल्यामधील प्रमाण ५७.२ टक्के आहे, तर स्थिर भांडवलातील हे प्रमाण ५८.६ टक्के आहे. वार्षिक उद्योग पाहणीनुसार राज्यातील उद्योगांबाबतची महत्वाची वैशिष्ट्ये परिशिष्ट ८.२ मध्ये दिली आहेत. वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारित महत्वाचे निर्देशक तक्ता ८.१३ मध्ये दिले आहेत.

आलेख ८.१ : देशाच्या स्थूल मूल्यवृद्धीतील हिस्सा २०१७-१८

तक्ता ८.१३ वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारित महत्वाचे निर्देशक

(₹ लाख)

निर्देशक	२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८*	
	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत
अ) प्रति कारखाना						
स्थिर भांडवलातील गुंतवणूक	१,२२७	१,२०५	१,२५१	१,३५८	१,३५८	१,३८६
उत्पादित वस्तू व सेवा यांचे मूल्य	४,१४०	२,९४४	३,९८०	३,०९३	४,५६९	३,४००
निव्वळ मूल्यवृद्धी	७७०	४६०	७७३	४८८	८७१	५२१
रोजगार (संख्या)	४९	४८	५१	५०	५४	५१
ब) प्रति कामगार						
निव्वळ मूल्यवृद्धी	१५.८	९.६	१५.३	९.८	१६.३	१०.१
वार्षिक वेतन	१.८	१.४	१.९	१.५	२.०	१.६

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

* अस्थायी

औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक

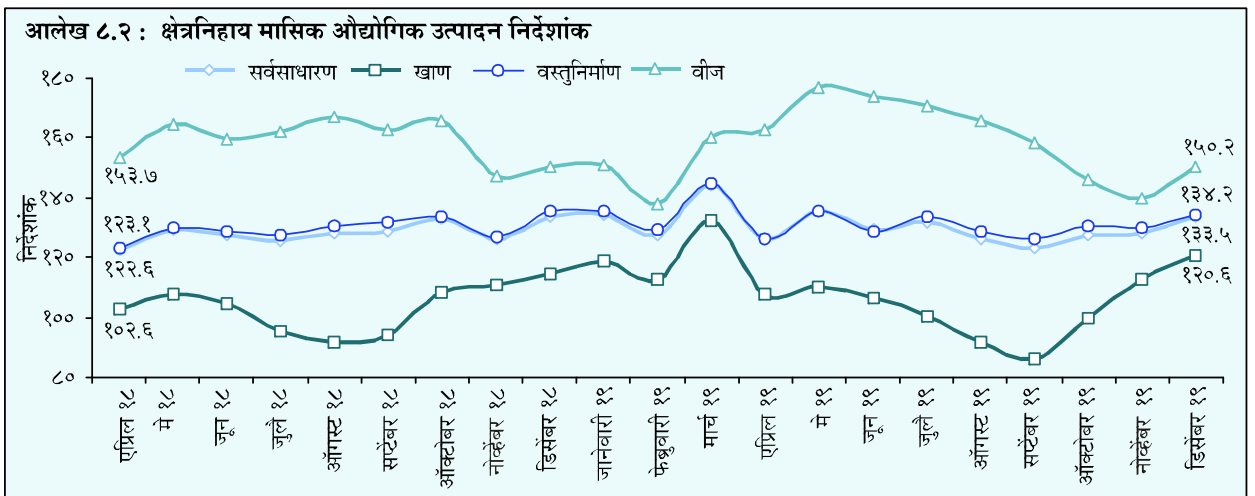
८.२५ औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक पायाभूत वर्षाच्या तुलनेत निश्चित केलेल्या कालावधीत औद्योगिक उत्पादन सुचीतील उत्पादनात अल्प कालावधीतील बदलाचे मापन आहे. यामध्ये अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रातील उत्पादन कार्याचा मागोवा आहे आणि म्हणूनच शासनाला धोरण निश्चितीसाठी तसेच विविध संस्थांना देखिल हा निर्देशक अत्यंत उपयुक्त आहे. राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार अखिल भारतीय स्तरावर मासिक औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक परिगणित करून जाहीर करते. अखिल भारतीय सरासरी सर्वसाधारण औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २०११-१२) एप्रिल ते डिसेंबर, २०१८ या कालावधी मधील १२८.४ वरून एप्रिल ते डिसेंबर, २०१९ या कालावधी मध्ये १२९.१ पर्यंत वाढला. गटनिहाय व वापर-आधारित वर्गनिहाय अखिल भारतीय औद्योगिक निर्देशांक तक्ता ८.१४ मध्ये दिले आहेत. अखिल भारतीय औद्योगिक निर्देशांकांची मालिका परिशिष्ट ८.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१४ गटनिहाय व वापर-आधारित वर्गनिहाय अखिल भारतीय औद्योगिक निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष २०११-१२=१००)

बाब	भार	सरासरी औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक (एप्रिल ते डिसेंबर)		
		२०१८-१९	२०१९-२०	टक्केवारी बदल
गटनिहाय				
सर्वसाधारण निर्देशांक	१००.००	१२८.४	१२९.१	०.५५
खाणकाम	१४.३७	१०३.४	१०४.०	०.५८
वस्तुनिर्माण	७७.६३	१२९.८	१३०.५	०.५४
बीज	७.९९	१५९.३	१६०.५	०.७५
वापर-आधारित वर्ग				
प्राथमिक वस्तू	३४.०५	१२४.६	१२५.०	०.३२
भांडावली वस्तू	८.२२	१०७.५	९४.३	(-१२.२८)
मध्यवर्ती वस्तू	१७.२२	१२३.८	१३८.९	१२.२०
पायाभूत/ बांधकाम वस्तू	१२.३४	१३९.६	१३५.९	(-२.६५)
टिकाऊ उपभोग्य वस्तू	१२.८४	१३१.०	१२२.४	(-६.५६)
अल्पजीवी उपभोग्य वस्तू	१५.३३	१४१.८	१४५.८	२.८२

आधार: सांख्यिकी व कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय, भारत सरकार

सहकार

८.२६ राज्यात सहकार चळवळीची ओळख सामाजिक - आर्थिक विकासाचे परिणामकारक साधन म्हणून ठरली आहे. सुरुवातीला सहकार चळवळ मुख्यत्वे कृषि वित्त पुरवठा क्षेत्रापुरती मर्यादित होती, त्यानंतर कृषि प्रक्रिया, पणन, गृहनिर्माण, दुग्धव्यवसाय, साठवणूक, वस्त्रोद्योग, वित्त, मत्स्यव्यवसाय व उद्योग अशा विविध क्षेत्रात विस्तारली आहे.

८.२७ राज्यात ३१ मार्च, २०१९ रोजी सुमारे २.०६ लाख सहकारी संस्था कार्यरत होत्या. त्यापैकी ५२ टक्के सहकारी संस्था या गृहनिर्माण संस्था होत्या. सहकारी संस्थांची संक्षिप्तात माहिती तक्ता ८.१५ मध्ये दिली आहे व महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांची माहिती परिशिष्ट ८.४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१५ सहकारी संस्था संक्षिप्तात

(₹ कोटी)

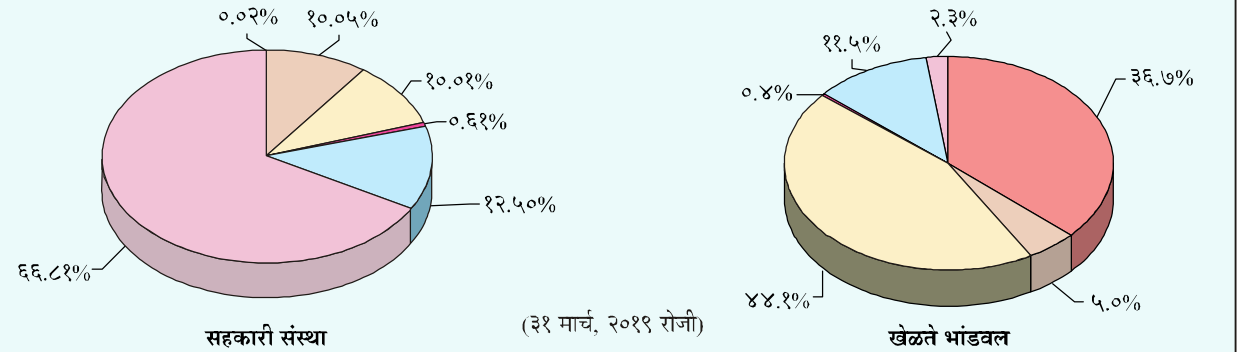
तपशील	३१ मार्च रोजी			२०१८ च्या तुलनेत २०१९ मधील शेकडा बदल
	२०१७	२०१८	२०१९*	
संस्था (संख्या)	१,९५,३०१	१,९८,२५२	२,०६,४१४	४.१
सभासद (लाख)	५४६	५५०	५३८	(-२.२)
भरणा भाग भांडवल	२०,८९२	२१,८११	२१,०११	(-३.७)
पैकी, राज्य शासनाचे	४,०५६	३,८८७	३,९६९	२.१
खेळते भांडवल	३,८३,२३६	३,८४,५०६	३,८५,३३०	०.२
ठेवी	१,७९,२०९	१,९४,६६७	१,९३,२४८	(-०.७)
वितरीत कर्ज	१,४९,७४४	१,४४,२६८	१,४८,१८३	२.७
नफ्यातील संस्था (संख्या)	-	५४,२१०	५४,७१०	०.९
नफा	-	४,३२६	४,६९०	८.४
तोट्यातील संस्था (संख्या)	३५,६८२	३४,७७७	३६,८७६	६.०
तोटा	९,२५९	९,०२८	९,९६७	१०.४
येणे कर्जे	१,४९,२१३	१,५०,८६९	१,५२,६७६	१.२

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

* अस्थायी

आलेख ८.३ : सहकारी संस्था व खेळते भांडवल

- शिखर व मध्यवर्ती कृषि व विगर-कृषि पतसंस्था
- बिगर-कृषि पतसंस्था
- शेतमाल कृषि प्रक्रिया संस्था
- प्राथमिक कृषि पतसंस्था
- पणन संस्था
- सामाजिक सेवा व इतर संस्था

शिखर व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका

८.२८ राज्यात महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक ही शिखर सहकारी बँक असून जिल्हा स्तरावर ३१ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका कार्यरत आहेत. शिखर व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची माहिती तक्ता ८.१६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१६ शिखर व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी			२०१८ च्या तुलनेत २०१९ मधील शेकडा बदल
	२०१७	२०१८	२०१९*	
महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित				
सभासद (संख्या)	२,०००	२,०००	२,०००	०.०
खेळते भांडवल	२९,४२१	२५,०२१	२७,९४९	११.७
ठेवी	१६,३७७	१४,१०६	१५,८४०	१२.३
वितरीत कर्ज	१५,५२१	१४,०९४	२१,६७७	५३.८
येणे कर्ज	१६,३३६	१५,९९२	१९,६००	२२.६
थकीत कर्ज	१,२६९	१,६५०	१,४१६	(-१४.२)
जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका (३१)				
सभासद (लाखात)	१.९८	२.००	२.०१	०.५
खेळते भांडवल	१,०१,२०५	१,०४,००६	१,१३,३०६	८.९
ठेवी	७१,४२७	७५,०९१	८३,४५८	११.१
वितरीत कर्ज	४३,३६८	३६,३२५	३७,१७६	२.३
येणे कर्ज	४८,९४६	५०,९७८	५०,४४२	(-१.१)
थकीत कर्ज	१६,१६३	१४,४३२	१३,५७४	(-५.९)

आधार: सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

* अस्थायी

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था

८.२९ अल्प मुदतीसाठी कृषि पतपुरवठा मुख्यतः शेतीच्या हंगामातील कामांकरिता प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थाद्वारे केला जातो. राज्यात ३१ मार्च, २०१९ रोजी २०,७४७ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था होत्या. यामध्ये २१ कृषक सेवा संस्था व ८८९ आदिवासी सहकारी संस्थांचा समावेश असून त्यांची सभासद संख्या अनुक्रमे सुमारे ०.५६ लाख व ६.८८ लाख होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची माहिती तक्ता ८.१७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१७ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी			२०१८ च्या तुलनेत २०१९ मधील शेकडा बदल
	२०१७	२०१८	२०१९*	
संस्था (संख्या)	२१,०८९	२१,१०२	२०,७४७	(-१.७)
सभासद (लाख)	१५४	१५०	१४७	(-२.०)
खेळते भांडवल	१९,३९३	२०,७६६	१९,४१८	(-६.५)
स्वनिधी	३,७४४	३,८२३	३,५५७	(-७.०)
भाग भांडवल	२,४४५	२,४६२	२,३६९	(-३.८)
पैकी, राज्य शासनाचे	६	६.६	६.४	(-३.०)
कर्जदार सभासद (लाख)	३६.३९	३१.२६	३२.६९	४.६
पैकी, १) अत्यल्प भूधारक (एक हेक्टर पर्यंत)	९.९५	९.८५	९.९०	०.५
२) अल्प भूधारक (एक ते दोन हेक्टर पर्यंत)	९.१८	८.३५	८.७६	४.९
वितरीत कर्ज	१५,२८९	१५,६६२	१४,९२२	(-४.७)
पैकी, अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना दिलेले	६,२२३	६,४३५	६,१०२	(-५.२)
येणे कर्ज	१३,७६४	१३,४०६	१३,८१९	३.१
कर्ज वसुली	१०,९१५	११,०६१	१०,८४१	(-२.०)
थकीत कर्ज	५,७३७	६,२१४	५,६८५	(-८.५)
नफ्यातील संस्था (संख्या)	-	८,९३९	८,७२९	(-२.३)
तोट्यातील संस्था (संख्या)	१२,१०५	११,८७०	११,७५९	(-०.९)

आधार: सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

* अस्थायी

डॉ. पंजाबराव देशमुख व्याज सवलत योजना

८.३० अल्पकालीन पीक कर्जाची नियमित परतफेड करण्यास शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्यात योजनेची अंमलबजावणी केली जात आहे. या योजनेअंतर्गत प्रत्येक वर्षाच्या ३० जूनपर्यंत नियमितपणे कर्जाची परतफेड करणाऱ्या शेतकऱ्यांना व्याज सवलत दिले जाते. एका लाखापर्यंत कर्जासाठी तीन टक्के आणि एक लाखापेक्षा जास्त परंतु तीन लाखापेक्षा कमी रकमेच्या कर्जासाठी एक टक्का व्याज सवलत दिली जाते. सन २०१८-१९ मध्ये या योजनेंतर्गत ९.७३ लाख लाभार्थ्यांना ₹१२०.६४ कोटी अनुदान देण्यात आले.

कृषि प्रक्रिया सहकारी संस्था

८.३१ सहकारी संस्थांना कृषि प्रक्रिया केंद्र स्थापन करण्यासाठी राज्य शासन अर्थसहाय्य पुरविते. सहकारी साखर कारखाने, कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणी, सूत गिरण्या, हातमाग व यंत्रमाग, दुग्ध, मत्स्य व्यवसाय संस्था, भात गिरणी, तेल गिरणी आणि इतर प्रक्रिया संस्था हे कृषि प्रक्रिया सहकारी संस्थांचे घटक आहेत. राज्यात ३१ मार्च, २०१९ रोजी २५,८०५ कृषि प्रक्रिया संस्था कार्यरत असून त्यांची सभासद संख्या अंदाजे ६२.६६ लाख आहे.

८.३१.१ राज्यात ३१ मार्च, २०१९ रोजी १७५ नोंदणीकृत सहकारी सहकारी साखर कारखाने होते. देशातील एकूण साखर कारखान्यांपैकी सर्वाधिक ३७ टक्के कारखाने राज्यात असून त्या खालोखाल २२ टक्के कारखाने उत्तर प्रदेशात आहेत. सहकारी साखर कारखान्यांची माहिती तक्ता ८.१८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१८ सहकारी साखर कारखान्यांची माहिती

तपशील	३१ मार्च रोजी			२०१८च्या तुलनेत
	२०१७	२०१८	२०१९*	२०१९ मधील शकडा बदल
नोंदणीकृत सहकारी कारखाने (संख्या)	१७९	१७८	१७५	(-)१.७
उत्पादन चालू असलेले कारखाने (संख्या)	८७	१०१	१०२	१.०
सभासद ('००)	२६,७७०	२७,६३३	२५,४७०	(-)७.८
राज्य शासनाचे भाग भांडवल	१,२९९	१,२९९	१,३०५	०.५
प्रतिदिन सरासरी गाळप क्षमता # (लाख मे. टन)	३.१४	३.८५	४.०२	४.४
गाळप झालेला ऊस (लाख मे. टन)	२६८.२	५७३.३५	५५७.५५	(-)२.८
साखर उत्पादन (लाख मे. टन)	३०.६५	६५.६९	६४.०६	(-)२.५
सरासरी उतारा (टक्के)	११.४३	११.४६	११.४९	०.३
उसाची सरासरी किंमत (₹ प्रति मे. टन)				
अ) खरेदी (रास्त व किफायतशीर दर)	२,३००	२,५५०	२,४७७	(-)२.९
ब) कारखान्यांनी प्रत्यक्षात अदा केलेली	२,७३१	२,८६९	१,९७६	(-)३१.१
मळी (लाख मे. टन)	१०.७०	२२.९१	२२.३०	(-)२.७
कारखान्यांची संख्या				
अ) आसवनी प्रकल्प असलेल्या	६९	६९	६८	(-)१.४
ब) सह-वीज निर्मिती प्रकल्प असलेल्या	५७	५९	६०	१.७
सह वीज निर्मिती क्षमता (मेगावॉट)	१,१३५.४०	१,२११.९०	१,२३७.९०	२.१
नफ्यातील कारखाने (संख्या)	२६	२९	३०	३.४
नफा	१५७.७४	१८८.५१	३९९.६५	११२.०
तोट्यातील कारखाने (संख्या)	११७	८०	५९	(-)२६.३
तोटा	५,८२९.५२	४,१७५.५१	२,४७४.७२	(-)४०.७

आधार : साखर आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

प्रतिदिन गाळप क्षमता

* अस्थायी

८.३१.२ राज्यात ३१ मार्च, २०१९ अखेर १२,९३२ सहकारी दुग्ध संस्था व ७५ सहकारी दुग्ध संघ होते. सहकारी दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांची माहिती तक्ता ८.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१९ सहकारी दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी					
	सहकारी दुग्ध संस्था			सहकारी दुग्ध संघ		
	२०१८	२०१९	शेकडा बदल	२०१८	२०१९	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	१२,३७६	१२,९३२	४.५	७३	७५	२.७
सभासद (लाख)	१०.०५	११.६८	१६.२	१.०२	१.०७	४.९
भाग भांडवल	११.०९	१२.४५	१२.३	८०.९७	८१.९०	१.१
खेळते भांडवल	२६.४१	२७.५१	४.२	८८.१२	८९.६४	१.७
दूध खरेदी (किंमत)	२९२.१६	३०१.२५	३.१	९८२.२६	९८२.३०	नगण्य
दूध व दुग्धजन्य पदार्थांची विक्री (किंमत)	४३२.७०	४४२.५९	२.३	१,२१७.९०	१,२३५.६३	१.५
नफ्यातील संस्था (संख्या)	७,२५४	७,६११	४.९	५१	५८	१३.७
नफा	१५०.६	१५९.४६	५.९	९४.८१	१०१.९२	७.५
तोट्यातील संस्था (संख्या)	५,१२२	५,३१९	३.८	२२	१७	(-)२२.७
तोटा	६०.०३	६९.८३	१६.३	५०.२४	४९.३७	(-)१.७

आधार: आयुक्त, दुग्ध व्यवसाय विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

८.३१.३ राज्यात ३१ मार्च, २०१९ रोजी ८० कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्था होत्या. कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्थांची माहिती तक्ता ८.२० मध्ये दिली आहे.

८.३१.४ राज्यात ३१ मार्च, २०१९ रोजी २८७ सहकारी सूत गिरण्या होत्या व त्यापैकी ६९ सूत गिरण्या चालू होत्या. चालू असलेल्या सुमारे ९४ टक्के सूत गिरण्या तोट्यात होत्या. सहकारी सूत गिरण्यांची माहिती तक्ता ८.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२० कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्थांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी		शेकडा बदल
	२०१८	२०१९*	
संस्था (संख्या)	८९	८०	(-)१०.१
पैकी, चालू असलेल्या	७१	६९	(-)२.८
सभासद ('००)	१,०९८	१,०६०	(-)३.५
भाग भांडवल	७.७३	७.५०	(-)३.०
पैकी, राज्य शासनाचे	१.९२	१.८७	(-)२.६
खेळते भांडवल	६६.१८	६४.३१	(-)२.८
पिंजणी केलेला कापूस (मे. टन)	३६.४९	३५.४६	(-)२.८
तोट्यातील संस्था (संख्या)	३८	३७	(-)२.६
तोटा	१.५१	१.४६	(-)३.३

* अस्थायी

आधार: सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ८.२१ सहकारी सूत गिरण्यांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी		शेकडा बदल
	२०१८*	२०१९*	
गिरण्यांची संख्या	२८५	२८७	०.७
पैकी, चालू असलेल्या	६७	६९	३.०
सभासद ('००)	४,८९१	४,९९६	२.१
भाग भांडवल	२,१८९.५८	२,१९०.८३	०.१
पैकी, राज्य शासनाचे	१,८६४.५८	१,९१५.४५	२.७
खेळते भांडवल	९,१३५.२८	९,१३७.६६	नगण्य
चात्यांची संख्या (लाख)	१५.११	१५.४०	१.९
उत्पादित सूताचे मूल्य	२,५८२	२,८७५.०८	११.४
नफ्यातील गिरण्या (संख्या)	९	४	(-) ५५.६
नफा	५.३०	८.३६	५७.७
तोट्यातील गिरण्या (संख्या)	५८	६५	१२.१
तोटा	१,८३६.८६	२,१०१.१४	१४.४

* अस्थायी

आधार: आयुक्त, वस्त्रोद्योग यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

८.३१.५ राज्यात ३१ मार्च, २०१९ रोजी ६४४ सहकारी हातमाग व १,६०४ यंत्रमाग संस्था होत्या. सुमारे ६३ टक्के सहकारी हातमाग व ९१ टक्के सहकारी यंत्रमाग संस्था तोट्यात होत्या. सहकारी हातमाग व यंत्रमाग संस्थांची माहिती तक्ता ८.२२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२२ सहकारी हातमाग व यंत्रमाग संस्थांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी					
	हातमाग			यंत्रमाग		
	२०१८*	२०१९*	शेकडा बदल	२०१८*	२०१९*	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	६४४	६४४	०.०	१,५८२	१,६०४	१.४
सभासद ('००)	५७०.८०	५८४.९३	२.५	७७८.०४	८०७.३४	३.८
भाग भांडवल	७.८३	७.८०	(-)०.४	१९२.८३	१९७.९१	२.६
पैकी, राज्य शासनाचे	१.७४	१.७२	(-)१.१	१३८.४६	१४५.२८	४.९
खेळते भांडवल	५.९७	६.२१	४.०	१,०७१.८३	१,०९२.१३	१.९
मागांची संख्या ('०००)	३.६६	३.६८	०.५	१४.६३	१४.४४	(-)१.३
उत्पादन मूल्य	३७.६१	३४.५८	(-)८.१	७३.०३	८८.८४	२१.६
नफ्यातील संस्था (संख्या)	२३९	२४०	०.४	१६४	१४१	(-)१४.०
नफा	१.३८	२.३१	६७.४	१.७४	२.७२	५६.३
तोट्यातील संस्था (संख्या)	४०५	४०४	(-)०.२	१,४१८	१,४५२	२.४
तोटा	६.३५	६.५२	२.७	१७.४२	१७.७०	१.६

आधार: आयुक्त, वस्त्रोद्योग यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

* अस्थायी

मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्था

८.२२ राज्यात ३१ मार्च, २०१९ अखेर ३,१३३ प्राथमिक मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्था कार्यरत होत्या. याशिवाय ४० मत्स्यव्यवसाय सहकारी संघ आणि एक सहकारी महासंघ होते. मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थांची माहिती तक्ता ८.२३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२३ मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी		शेकडा बदल
	२०१८	२०१९	
संस्था (संख्या)	३,०३८	३,१३३	३.१
सभासद (लाख)	३.०३	३.२३	६.६
भाग भांडवल	६७.१७	६९.९०	४.१
पैकी, राज्य शासनाचे	५९.५५	५५.६७	(-)६.५
खेळते भांडवल	२४०.३९	२५१.४०	४.६
मासे व मत्स्य उत्पादन विक्री	६७१.३५	७११.३९	६.०
नफ्यातील संस्था (संख्या)	१,९०१	२,०१९	६.२
नफा	१३.४०	१४.८९	११.१
तोट्यातील संस्था (संख्या)	१,०३६	९९२	(-)४.३
तोटा	४९.२२	४७.९०	(-)२.७

आधार: आयुक्त, मत्स्यव्यवसाय यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

सहकारी पणन संस्था

८.३३ सहकारी पणन संस्थांची संरचना त्रिस्तरीय आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ मर्या. ही शिखर संस्था असून जिल्हास्तरावर जिल्हा सहकारी पणन संस्था तर ग्रामस्तरावर प्राथमिक सहकारी पणन संस्था कार्यरत आहेत. सहकारी पणन संस्थांची माहिती तक्ता ८.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२४ सहकारी पणन संस्थांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी		शेकडा बदल
	२०१८	२०१९*	
संस्था (संख्या)	१,२२१	१,२६४	३.५
सभासद (लाख)	९.६२	१०.८०	१२.३
भाग भांडवल	८९	८९	०
पैकी, राज्य शासनाचे	२२	२५	१३.६
खेळते भांडवल	२,५४३	१,६०८	(-)३६.८
विक्री			
(अ) शेतमाल	४,६८४	४,०२८	(-)१४.०
(ब) खते	७८०	५४४	(-)३०.३
(क) बियाणे	८९	७०	(-)२१.३
(ड) ग्राहकोपयोगी वस्तू	५२१	४०७	(-)२१.९
नफ्यातील संस्था (संख्या)	६५२	६३८	(-)२.१
नफा	२०.३१	१७.७०	(-)१२.९
तोट्यातील संस्था (संख्या)	४०४	४४३	९.७
तोटा	१३३	१४७	१०.५

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

* अस्थायी

बिगर कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्था

८.३४ राज्यात ३१ मार्च, २०१९ रोजी २०,६६३ बिगर कृषि पतसंस्था असून त्यापैकी १३,६१७ नागरी सहकारी पतपुरवठा संस्था, ६,५७१ वेतनधारकांच्या सहकारी पतपुरवठा संस्था व ४७५ नागरी सहकारी बँका होत्या. सुमारे २३ टक्के बिगर कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्था तोट्यात आणि २४ टक्के नागरी सहकारी बँका अवसायनात आहेत. बिगर कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थांची माहिती तक्ता ८.२५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२५ बिगर कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी		शेकडा बदल
	२०१८	२०१९*	
संस्था (संख्या)	२०,६६८	२०,६६३	नगण्य
सभासद (लाख)	२६०.९७	२५०.०९	(-) ४.२
ठेवी	१,०२,८९३	९१,४७५	(-) ११.१
स्वनिधी	२३,५१३	२२,२००	(-) ५.६
भाग भांडवल	९,१८६	८,४८३	(-) ७.७
पैकी, राज्य शासनाचे	१.११	१.०७	(-) ३.६
खेळते भांडवल	१,७७,५३३	१,७०,०४९	(-) ४.२
वितरीत कर्जे	७५,३३१	७१,५२४	(-) ५.१
येणे कर्ज	६६,८९०	६५,४५४	(-) २.१
कर्जे वसुली	५५,६३७	६०,४४७	८.६
थकीत कर्जे	८,८७०	८,४६६	(-) ४.६
नफ्यातील संस्था (संख्या)	१५,१५४	१५,१६२	०.१
नफा	२,३८२	२,३६०	(-) ०.९
तोट्यातील संस्था (संख्या)	४,९३१	४,७७९	(-) ३.१
तोटा	१,८२९	१,७५३	(-) ४.२

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

* अस्थायी

इतर सहकारी संस्था

८.३५ राज्यात ३१ मार्च, २०१९ रोजी १,०७,३७२ सहकारी गृहनिर्माण संस्था असून त्यांची सभासद संख्या सुमारे ३०.४३ लाख होती. तसेच १०,८५० मजूर कंत्राटी संस्था असून सभासद संख्या सुमारे ५.५१ लाख होती. एकूण २६४ श्रमिक वन संस्था असून सभासद संख्या सुमारे ७१,००० होती.

महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित

८.३६ महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित ही राज्यातील गृहनिर्माण पतपुरवठा करणारी मध्यवर्ती संस्था आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित संस्थेची माहिती तक्ता ८.२६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२६ महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित संस्थेची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी		शेकडा बदल
	२०१८	२०१९	
सभासद (संख्या)	१०,३३३	१०,२८७	(-)०.४
खेळते भांडवल	८२.६६	८३.५५	१.१
वितरीत कर्ज	६४४	६४४	०.०
येणे कर्ज	५०.०१	४७.८५	(-)४.३
कर्ज वसुली	४.८९	५.०७	३.७
थकीत कर्ज	१९.८१	१८.६१	(-)६.१

आधार : महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित

सहकारी ग्राहक भांडारे

८.३७ महाराष्ट्र राज्य सहकारी ग्राहक महासंघ ही शिखर संस्था असून ती जिल्हास्तरावर कार्यरत असलेल्या घाऊक ग्राहक भांडारांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवते. ही घाऊक ग्राहक भांडारे गाव पातळीवर कार्यरत असणाऱ्या प्राथमिक ग्राहक भांडारांना माल वितरीत करतात. राज्यात ३१ मार्च, २०१९ रोजी शिखर ग्राहक महासंघाव्यतिरिक्त १२५ घाऊक ग्राहक भांडारे व १,६०३ प्राथमिक ग्राहक भांडारे कार्यरत होती. ग्राहक महासंघ, घाऊक व प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडारांची माहिती तक्ता ८.२७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२७ ग्राहक महासंघ, घाऊक व प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडारांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी					
	सहकारी ग्राहक महासंघ		घाऊक सहकारी ग्राहक भांडार		प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडार	
	२०१८	२०१९*	२०१८	२०१९*	२०१८	२०१९*
संख्या	१	१	१२३	१२५	१,६६३	१,६०३
सभासद ('००)	६.४	६.७	३,२१३	३,२०४	११,६२७	११,०८७
भाग भांडवल	०.५१	०.५१	१८.९	१७	७७.४७	६३.११
पैकी, राज्य शासनाचे	-	-	३.३१	२.८८	३.७६	३.०६
तोटा	०.४७	०.७२	२.८७	२.९४	१४.३५	१०.३१
तोटातील ग्राहक भांडारे (संख्या)	-	-	५६	५५	७१२	६२३

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन व महाराष्ट्र राज्य सहकारी ग्राहक संघ लि.

* अस्थायी

परवानाधारक सावकार

८.३८ कृषि व बिगर कृषि पतपुरवठा संस्थांव्यतिरिक्त परवानाधारक सावकारांना, वैयक्तिक कर्जाचे वाटप करण्यास राज्य शासनाने अनुमती दिली आहे. यासाठी सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालयामार्फत परवाने दिले जातात. परवानाधारक सावकारांची माहिती तक्ता ८.२८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२८ परवानाधारक सावकारांची माहिती

(संख्या)

तपशील	३१ मार्च रोजी		शेकडा बदल
	२०१८	२०१९*	
सावकार	१२,२२८	१२,७५४	४.३
कर्जदारांची संख्या	८,६४,४५५	६,४९,५३७	(-)२४.९
वाटप केलेले कर्ज (₹ कोटी)	१,२३७.३२	१,२३७.४०	नगण्य

* अस्थायी

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

* * * * *

परिशिष्ट ८.१

राज्यातील खनिजांचे उत्पादन

(उत्पादन: '००० टनात)

(मूल्य: ₹ लाख)

अ. क्र. (१)	खनिज पदार्थ (२)	उत्पादन / मूल्य (३)	१९६१ ^{\$} (४)	१९७१ ^{\$} (५)	१९८०-८१ (६)	१९९०-९१ (७)	२०००-०१ (८)	२०१०-११ (९)	२०१८-१९ (१०)
१	मीठ	उत्पादन	३८४	४७२	५४०	२२९	१४८	१८०	१३८
२	कोळसा	उत्पादन	८५६	२,०८५	५,७७०	१६,८४८	२८,७५४	३६,९३२	४९,८१८
		मूल्य	१८६	७४५	६,६८१	४७,२४४	२,१०,१९२	५,०८,२४९	८,१०,०५१
३	क्रोमाईट	उत्पादन	१	३	२	--	०.६०	--	--
		मूल्य	१	५	५	--	८	--	--
४	कच्चे लोखंड	उत्पादन	३६२	६१३	१,४५६	६४५	२२	१,०१८	१,६७३
		मूल्य	५१	६९	६५७	३८४	३१	७,१५४	२७,३६४
५	चुनखडी	उत्पादन	५५	३६३	७१५	५,१३५	६,०६६	१०,४३१	१४,९६०
		मूल्य	२	३३	१६३	१,९६८	५,२६६	१५,६४७	३८,१४८
६	कच्चे मँगनीज	उत्पादन	१७९	२१८	२३२	२७६	३६३	५८९	७५२
		मूल्य	२०६	१४८	५५३	१,६१५	६,२८०	५४,१०९	६१,३६५
७	केओलिन (नैसर्गिक)	उत्पादन	२	३	५	३	०.२०	--	--
		मूल्य	०.१३	०.१६	१	१	०.२९	--	--
८	बॉक्साईट	उत्पादन	२७	३०२	३६५	५४३	१,०२७	२,४९२	८८६
		मूल्य	२	२१	१३७	४४३	१,७०५	४,५८५	४,९५८
९	डोलोमाईट	उत्पादन	६	५	२७	२८	६५	७९	--
		मूल्य	०.३८	१	८	२७	१४५	७१	--
१०	सिलिका सॅंड	उत्पादन	५	२७	८९	१९७	१६८	३२७	--
		मूल्य	०.३४	३	३	८७	२२८	९८२	--
११	फ्लोराईट (ग्रेडेड)	उत्पादन	--	--	--	३	३	२८४	१
		मूल्य	--	--	--	--	२४	१२,४५७	१११
१२	लॅटेराईट	उत्पादन	--	--	--	८५	८३	४९	--
		मूल्य	--	--	--	७६	१०७	५८	--
१३	कायनाईट	उत्पादन	--	५	२२	१५	०.२०	३	५
		मूल्य	--	११	५३	८५	१	२४	११४
१४	इतर ^{\$\$}	उत्पादन	--	४	५४४	९१२	३०६	४,०३४	२,८७५
		मूल्य	--	०.३६	२७	१९६	४९	५,२५८	३,२४३

आधार - (१) भूविज्ञान आणि खनिकर्म संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, नागपूर

(२) सहाय्यक मीठ आयुक्त, भारत सरकार, मुंबई (फक्त मीठाकरिता).

\$ आकडे कॅलेन्डर वर्षाकरिता आहेत.

\$\$ सॅन्ड स्टोविंग व सिलीमानाईट हे इतर खनिजांमध्ये अंतर्भूत आहेत.

परिशिष्ट ८.२

राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी
(वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत)

(₹ कोटी)

कार्य (दोन अंकी) राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण २००८	वर्ष	उद्योगांची संख्या	स्थिर भांडवल	खेळते भांडवल	कामगारांचे वेतन	एकूण उत्पादन	वापरलेला माल	एकूण निविष्टी	निव्वळ मूल्यवृद्धी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
(१) कापूस पिंजणी, सफाई इत्यादी (०१)	२०१६-१७	७०५	१,४०६	३,०१०	१०९	१९,२१९	१३,९८२	१७,५६४	१,५११
	२०१७-१८*	५६८	१,१५३	३,२६१	८२	१८,०७०	१३,६८३	१७,१९८	७७१
(२) मीठ उत्पादन (०८)	२०१६-१७	३७	१	२	१	३	०	१	२
	२०१७-१८*	३०	१	१	२	५	०	३	२
(३) खाद्य उत्पादने व पेये (१०, ११)	२०१६-१७	२,८०८	४०,८०१	१०,१०४	२,४०८	१,२६,९२५	८३,८२६	१,०५,९८०	१७,८३६
	२०१७-१८*	२,७६२	४९,३६०	(-)२४५	२,८८३	१,६१,८०७	१,१०,५२९	१,३७,८०६	२०,६०७
(४) तंबाखू उत्पादने (१२)	२०१६-१७	९२	२,२४४	८६२	१७९	४,३००	१,३८७	१,५९१	२,५७५
	२०१७-१८*	८१	१,२३७	६६५	१८९	३,३५०	१,२३९	१,४३२	१,७९३
(५) वस्त्रे (१३)	२०१६-१७	१,८२१	१५,३९८	२,२०७	१,८७६	४१,०४३	२२,४४५	३२,८२७	६,६८४
	२०१७-१८*	१,७९१	१५,०१५	१,५३९	२,००६	३८,३०३	२०,६४१	३१,०५७	५,७१५
(६) वस्त्र प्रावरणे (१४)	२०१६-१७	१,०३८	१,९५६	१,३३०	४२१	७,२७५	२,५६३	५,६३४	१,४६८
	२०१७-१८*	१,०१७	२,१२९	२,१८६	६५७	१०,६४२	५,०५८	८,१३५	२,२८२
(७) चामडे व त्यासंबंधित उत्पादने (१५)	२०१६-१७	१२३	१९२	२५४	६६	१,०३६	५६०	७९२	२२२
	२०१७-१८*	११८	१६२	२१८	५२	८९०	४६९	६५५	२१८
(८) लाकूड व लाकडाची उत्पादने आणि बूच (फर्निचर वगळून) (१६)	२०१६-१७	२२८	३९९	१३१	३७	१,०९९	७०९	८९४	१७३
	२०१७-१८*	२२२	३८८	३०१	५५	१,६८३	१,१७२	१,३९६	२५८
(९) कागद व कागदाची उत्पादने (१७)	२०१६-१७	८५१	८,६००	१,४०५	४०४	१४,९३४	८,३९२	१२,३८१	१,९८३
	२०१७-१८*	८८३	८,१७९	१,१६२	४२१	१७,५९३	१०,३४८	१३,०४४	३,९२८
(१०) छपाई व मुद्रित माध्यमांचे पुनरुत्पादन (१८)	२०१६-१७	८६४	४,३९८	(-)३८५	३९०	८,८६३	३,९०२	६,२३१	२,२१३
	२०१७-१८*	८३९	३,५११	३५७	४१०	९,६३४	४,१८०	६,७९३	२,३६६
(११) कोळसा, शुद्ध पेट्रोलियम यांची उत्पादने (१९)	२०१६-१७	१८६	१७,९०८	(-)१२,६३४	६६५	१,२४,६१६	७२,७६३	७७,४५९	४५,७२७
	२०१७-१८*	१६२	१६,३०४	३,५८३	६१०	१,३३,७१५	७८,६८१	८५,०६१	४७,४११
(१२) रसायने व रासायनिक उत्पादने, औषध, वैद्यकीय रसायने व जैविक उत्पादने (२०, २१)	२०१६-१७	२,६२२	४७,५२७	२३,२६९	३,२१५	१,४१,२०४	७१,६०५	१,०२,२७०	३४,५९९
	२०१७-१८*	२,५३५	५४,६३०	२९,१७९	३,५३७	१,५६,२३०	८२,८२५	१,१५,८१३	३५,५७२
(१३) रबर आणि प्लास्टिक उत्पादने (२२)	२०१६-१७	१,७४५	१७,७४६	१९,८२९	१,७४७	५०,६५१	३०,१७३	३९,११८	९,९४२
	२०१७-१८*	१,७६२	१७,६१९	१५,०१५	१,४७२	४६,३३५	२७,४४१	३६,०११	८,३६५
(१४) इतर अधातू खनिज उत्पादने (२३)	२०१६-१७	९१५	१०,४३३	१,००,३७९	६८५	२१,१६२	७,५००	१४,६२८	५,४८६
	२०१७-१८*	८९१	९,३४७	१,९७४	५१३	२३,७००	७,४७१	१२,९२१	१०,०४५
(१५) मूलभूत धातू (२४)	२०१६-१७	१,२८५	४७,३९६	(-)१७३	१,८२५	१,०८,६५३	७०,२६७	९५,८९६	९,४६७
	२०१७-१८*	१,३३६	४९,४९३	९२४	१,९३०	१,१५,६६६	७८,४७३	९९,९२६	१२,३४०

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ८.२ (समाप्त)

कार्य (दोन अंकी) राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण २००८ (१)	वर्ष (२)	उद्योगांची संख्या (३)	स्थिर भांडवल (४)	खेळते भांडवल (५)	कामगारांचे वेतन (६)	एकूण उत्पादन (७)	वापरलेला माल (८)	एकूण निविष्टी (९)	निव्वळ मूल्यवृद्धी (१०)
(१६) धातूच्या वस्तूंची उत्पादने	२०१६-१७	३,४५०	१३,९६१	४,९६९	१,८२२	४३,०७१	२४,७३८	३३,११२	८,५६३
यंत्रे व यंत्रसामग्री वगळून (२५)	२०१७-१८*	३,२४४	१५,५०३	५,७६७	१,८९३	५४,११२	३२,८५०	४२,८२२	९,५८८
(१७) संगणक, विद्युत आणि	२०१६-१७	४३१	३,२०९	५,६३९	४८८	१९,९७५	११,६२३	१५,४२८	४,१४३
ऑप्टिकल उत्पादने (२६)	२०१७-१८*	४३४	४,४७५	४,३३६	५३०	२०,३२१	१२,५७५	१६,२४७	३,५४६
(१८) विद्युत सामग्री (२७)	२०१६-१७	१,४३२	११,०९५	८,४२८	१,२९४	५५,८०७	३२,९९८	४२,७५६	११,६६१
	२०१७-१८*	१,२५३	१०,३५८	७,५९८	१,३२५	४८,३६९	३०,६८६	३८,१९२	९,०२५
(१९) यंत्रे व यंत्रसामग्री (इतरत्र वर्गीकृत नसलेले), दुरुस्ती आणि यंत्र व यंत्रसामग्री उभारणी (२८,३३)	२०१६-१७	२,१५०	२५,७०८	१३,१४७	२,६६०	७३,३१६	३९,३८५	५४,५७८	१५,८८६
	२०१७-१८*	२,२६०	२६,२१०	१६,६८४	३,१४७	१,०२,१९४	५४,७३१	७४,९३०	२४,२४८
(२०) मोटार वाहने, ट्रेलर्स व निम ट्रेलर्स (२९)	२०१६-१७	१,४०४	३८,३७१	३,५४१	३,१८८	१,१७,१०३	७१,२२९	९६,६५१	१५,९७६
	२०१७-१८*	१,३९६	४०,२९०	५,१४५	३,९०४	१,२२,८६३	८४,८९३	१,०२,४६२	१४,५०१
(२१) इतर परिवहन सामग्री (३०)	२०१६-१७	३५१	८,०३०	७२९	८६०	३२,८६१	२०,८५६	२४,३७१	७,५९२
	२०१७-१८*	३३८	७,९६५	१,२७६	९६८	४१,०३२	२७,८२७	३२,४६४	७,५२२
(२२) फर्निचर उत्पादने व इतर वस्तुनिर्माण (३१,३२)	२०१६-१७	१,२५१	४,५६१	१५,०८९	९५४	३७,१६९	२६,२३४	३१,५१६	५,१३६
	२०१७-१८*	१,२००	४,५११	१६,७७०	१,०३२	४९,१५१	३१,४९९	४३,००३	५,६५७
(२३) इतर (टाकाऊ वस्तुंचे संचयन, प्रक्रिया व विल्हेवाट संबंधी कार्य, वस्तुंचा पुनर्वापर, प्रकाशन कार्य, इतर उद्योग) (३८,५८, इतर)	२०१६-१७	१,२२१	१६,६४२	१,४२५	५४०	२४,६८६	४,३४३	२१,१४०	(-)४६
	२०१७-१८*	१,२७१	२०,६०२	(-)५४४	७४६	३०,३२६	७,४२८	२३,७१८	४,२३५
एकूण	२०१६-१७	२७,०१०	३,३७,९८२	२,०२,५५७	२५,८३५	१०,७४,९७०	६,२१,४८०	८,३२,८१९	२,०८,८००
	२०१७-१८*	२६,३९३	३,५८,४४१	१,१७,१५२	२८,३६५	१२,०५,९९०	७,२४,६९९	९,४१,०८७	२,२९,९९६

आधार- वार्षिक उद्योग पाहणी, राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

*अस्थायी

परिशिष्ट ८.३
भारतातील औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष २०११-१२=१००)

अ.क्र. (१)	बाब (२)	भार (३)	२०१४-१५ (४)	२०१५-१६ (५)	२०१६-१७ (६)	२०१७-१८ (७)	२०१८-१९ (८)	२०१९-२० ⁺⁺ (९)
I	सर्वसाधारण निर्देशांक	१००.००	१११.०	११४.७	१२०.०	१२५.३	१३०.१	१२९.१
II	खाणकाम	१४.३७	९३.३	९७.३	१०२.५	१०४.९	१०७.९	१०४.०
III	वस्तुनिर्माण	७७.६३	११२.७	११५.९	१२१.०	१२६.६	१३१.५	१३०.५
	उद्योग गट							
१	खाद्य उत्पादने	५.३०	११०.९	१०४.७	९८.९	१०८.१	१२१.३	१२०.१
२	पेय	१.०४	१०८.२	१०९.७	१०६.३	१०५.४	१०९.२	१०८.५
३	तंबाखू उत्पादने	०.८०	१३१.१	१३६.३	११५.९	९५.१	९४.२	९५.२
४	कापड उत्पादने	३.२९	११६.९	११९.४	११७.४	११७.१	११८.७	११५.२
५	वस्त्रप्रावरणे	१.३२	११४.४	१३१.०	१५१.७	१३७.५	१५४.२	१५५.६
६	चामडे व संबंधित उत्पादने	०.५०	१२३.०	१२३.६	१२२.३	१२३.९	१२५.०	१२३.४
७	लाकड व लाकडाची उत्पादने आणि बूच (फर्निचर वगळता), काड्यापासून बनविलेल्या व मुलामा दिलेल्या वस्तु	०.१९	९५.३	९७.५	९३.१	९२.४	१०५.१	११६.७
८	कागद आणि कागदाची उत्पादने	०.८७	११५.१	११६.५	११४.०	१०८.९	१०४.१	९३.३
९	छपाई व मुद्रित माध्यमांचे पुनरुत्पादन	०.६८	१००.०	१०३.८	१०६.०	९९.७	९७.६	९०.४
१०	कोळसा आणि शुद्ध पेट्रोलियम उत्पादने	११.७७	१०८.६	११३.७	११९.१	१२३.५	१२६.७	१२५.८
११	रसायने व रासायनिक उत्पादने	७.८७	१०९.२	११३.७	११६.५	११६.१	११९.०	१२३.९
१२	औषध, वैद्यकीय रसायने व जैविक उत्पादने	४.९८	११६.९	१३२.१	१७२.३	२१२.१	२१५.५	२१८.१
१३	रबर आणि प्लॉस्टिक उत्पादने	२.४२	११७.७	११८.३	१२०.५	११०.६	१०८.०	१०१.७
१४	इतर अधातू खनिज उत्पादने	४.०९	१०८.२	११०.४	१०९.९	११३.९	१२३.६	११९.८
१५	मूलभूत धातू	१२.८०	१२३.५	१२४.३	१३०.६	१३८.०	१४३.३	१५८.०
१६	धातूंच्या वस्तुंची उत्पादने (यंत्र व सामग्री वगळून)	२.६५	१०५.९	१०३.४	१०५.५	१०७.९	१०६.२	९१.६
१७	संगणक, विद्युत आणि ऑप्टिकल उत्पादने	१.५७	११७.६	१२३.६	१२६.७	१४८.५	१६८.७	१५७.३
१८	विद्युत सामग्री	३.००	१२२.०	१२८.४	१२२.६	१०७.४	११०.१	१०८.४
१९	यंत्रे व यंत्रसामग्री, इतरत्र वर्गीकृत नसलेले	४.७७	१०२.६	१०५.९	११४.१	१२०.५	१२३.४	१०८.७
२०	मोटार वाहने, ट्रॅल्स आणि निमट्रॅल्स	४.८६	१०२.६	१०१.१	१०१.७	११४.५	१२२.७	१०३.२
२१	इतर परिवहन सामग्री	१.७८	११०.०	११२.५	११७.५	१३३.९	१४५.७	१४०.९
२२	फर्निचर	०.१३	११५.६	१६३.९	१७६.२	१९६.६	२१२.६	१९८.४
२३	इतर वस्तुनिर्माण	०.९४	१०५.७	११९.९	१२५.६	१०६.२	९२.८	८२.४
IV	बीज	७.९९	१२६.६	१३३.८	१४१.६	१४९.२	१५६.९	१६०.५

आधार - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

++ एप्रिल २०१९ ते डिसेंबर २०१९ ची सरासरी

परिशिष्ट ८.४

राज्यातील सहकारी संस्थांचा तपशील

बाब (१)	१९७०-७१ (२)	१९८०-८१ (३)	१९९०-९१ (४)	२०००-०१ (५)	२०१०-११ (६)	२०१६-१७ (७)	२०१७-१८ (८)	२०१८-१९* (९)
१. सहकारी संस्थांची संख्या								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	२९	३१	३४	३४	३४	३४	३४	३३
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	२०,४२० ^९	१८,५७७	१९,५६५	२०,५५१	२१,४५१	२१,०८९	२१,१०२	२०,७४७
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	२,९६४	५,४७४	११,२९१	२२,०१४	२३,४३४	२०,४६५	२०,६६८	२०,६६३
(४) पणन संस्था	४१०	४२३	९३१	१,११५	१,७१९	१,२०७	१,२२१	१,२६४
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम [@]	६,८१०	१४,३२७	२८,९५४	३९,०७०	४८,८४८	२५,३४४	२५,६३४	२५,८०५
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था [@]	११,९६४	२१,९१५	४३,८४५	७५,२३२	१,२८,७६०	१,२७,१६२	१,२९,५९३	१,३७,९०२
एकूण	४२,५९७	६०,७४७	१,०४,६२०	१,५८,०१६	२,२४,३०६	१,९५,३०१	१,९८,२५२	२,०६,४१४
२. सभासदांची संख्या ('०००)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था ^{९९}	७०	१,०१४	१,४८५	१,३७१	२४७	२११	२१३	२१३
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	३,७९४	५,४१६	७,९४२	१०,१२५	१५,००१	१५,३९७	१५,०१०	१४,६५५
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	२,४३८	३,७५९	९,३०२	१८,४६७	२१,६१८	२५,९१९	२६,०९७	२५,००९
(४) पणन संस्था	२८२	४७१	७४५	८४०	१,३३७	१,००५	९६२	१,०८०
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	९५९	२,१२४	३,९७४	६,३३९	८,०१०	५,७२१	६,२४४	६,२६६
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	१,०३८	१,९९९	३,४५५	५,८८०	६,८०९	६,३८८	६,४९२	६,५२९
एकूण	८,५८१	१४,७८३	२६,९०३	४३,०२२	५३,०२२	५४,६४१	५५,०१८	५३,७८२
३. खेळते भांडवल (₹ कोटी)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	६१३	१,८३१	८,८०६	३९,२६७	८९,७१९	१,३२,८०४	१,३१,२००	१,४१,३३८
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	३४३	५२७	१,८५१	६,९८८	१८,९८७	१९,३९३	२०,७६६	१९,४१८
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	१६८	१,२०९	७,५०८	६६,८८७	१,०४,८१४	१,७७,०६५	१,७७,५३३	१,७०,०४९
(४) पणन संस्था	३९	१८८	३४०	१,५१८	१,३००	१,११९	२,५४३	१,६०८
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	२१९	१,०२९	४,५८८	१३,२८८	२८,७१७	४४,०६२	४४,६३२	४४,१००
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	१०७	४२६	१,१९१	६,४९२	४,८९७	८,७९३	७,८३१	८,८१७
एकूण	१,४८९	५,२१०	२४,२८४	१,३४,४४०	२,४८,४३४	३,८३,२३६	३,८४,५०६	३,८५,३३०
४. स्थूल कर्ज (₹ कोटी)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	७५१	१,५२८	९,०८५	२८,७०९	४०,४३६	५९,५३३	५१,०६३	५९,४९७
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	१३३	२५०	८००	३,७३४	८,०६०	१५,२८९	१५,६६२	१४,९२२
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	२०४	१,१२९	५,१७८	३९,२६८	४९,९०७	७२,१९१	७५,३३१	७१,५२४
(४) पणन संस्था	३	३	८	१८	११	१	३	२
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	३	१२	१७	१०३	२,०५२	२,५७०	२,०१६	२,०३०
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	४	१२	६०	२३५	२१५	१६०	१९४	२०९
एकूण	१,०९८	२,९३४	१५,१४८	७२,०६७	१,००,६८१	१,४९,७४४	१,४४,२६८	१,४८,१८३

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ८.४ (समाप्त)

बाब (१)	१९७०-७१ (२)	१९८०-८१ (३)	१९९०-९१ (४)	२०००-०१ (५)	२०१०-११ (६)	२०१६-१७ (७)	२०१७-१८ (८)	२०१८-१९* (९)
५. येणे कर्जे (₹ कोटी)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	४७८	१,१३७	५,८८९	२३,१२०	४२,३८५	६६,४२३	६७,०२०	७०,०८९
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	२८४	३८४	१,३१०	५,३०८	१२,०२४	१३,७६५	१३,४०६	१३,८१९
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	१०५	७३१	४,५९४	३५,९०८	४७,८६३	६५,६८४	६६,८९०	६५,४५४
(४) पणन संस्था	२	४	९	१८२	५,०३२	१६	१६	१७
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	६	३०	६९	२३६	३,७२४	२,८०८	३,०७२	२,७९५
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	८	२५	१९१	२,८९९	८३४	५१७	४६६	५०३
एकूण	८८३	२,३११	१२,०६२	६७,६५३	१,११,८६२	१,४९,२१३	१,५०,८६९	१,५२,६७७
६. उलाढाल-तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य (₹ कोटी)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	ला ना	ला ना	ला ना	ला ना	ला ना	ला ना	ला ना	ला ना
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	५१	१४६	२३९	१,०१२	५९३	९०८	८०८	८३७
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	३	१०	--	३८	७६	--	--	--
(४) पणन संस्था	२१४	९७९	२,६०२	३,२०५	१,३६८	३,९८१	६,०८७	५,१२२
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	१९४	१,०३१	३,४६७	७,४९६	४६,११२	२१,२५२	२३,४९६	२१,७८०
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	६९	१८७	३३०	१,५८८	४,०७६	४,६७३	५,५६२	४,७३७
एकूण	५३१	२,३५३	६,६३८	१३,३३९	५२,२२५	३०,८१४	३५,९५३	३२,४७६

आधार - सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

* अस्थायी

लाना - लागू नाही

टीप - १९९०-९१ पर्यंतची आकडेवारी जून अखेरपर्यंतची आहे.

\$ यात प्राथमिक कृषि पतसंस्था, प्राथमिक भू-विकास बँका आणि धान्य बँका यांचा १९७०-७१ पर्यंत समावेश आहे.

\$\$ नाममात्र सभासद वगळून

@ २०००-०१ या वर्षापासून उपसा सिंचन संस्थांचा समावेश उत्पादक ऐवजी सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था या प्रकारात करण्यात आला आहे.